

اصول التفسير ومناهجه

تاليف: داکتر فهد الرومي.

پښتو ترجمه: عامر حسن البشاوري

Ketabton.com

اول: د اصول التفسير د علم تعريف ددې د مرتبې بيان او فضل:

الف: تعريف:

اصول په لغت کې د اصل جمع ده او اصل هغه شي ته وايي چې بل ورته محتاج يې او هغه بل ته نه يې محتاج.

په اصطلاح کې اصل هغه شي چې بل پرې مبني دی او هغه په بل باندې مبني ندی يا هغه چې حکم يې په خپله ثابت دی او بل شي پرې بنا دی.

تفسير په لغت کې:

دې باره کې د علماو اختلاف دی:

۱- تفسير د تفعیل په وزن باندې دی د(فسر) نه ماخوډ دی په معنی د وضاحت کولو يا د مشکل لفظ د معنی وضاحت کول الله فرمايي:

او دوي چې هر کله تاته کوم مثال راوړی نو د هغې په بدلې مونږ تاته حق راوړو او هغه ایتونه چې د وضاحت په اعتبار سره د ټولو نه بنایسته دي.

۲- بعضې وايي دا د (سفر) څخه مقلوب دی، او مطلب يې وضاحت دی مثلا عرب وايي: (سفرت المراه سفوررا) کله چې بنځه مخ بنکاره کړي او د هغې نه پرده لرې کړي.

او (اسفر الصبح) يعني سحر رڼا شو.

او دا لفظ د باب تفعیل څخه راځي دې لپاره چې په کثرت باندې دلالت وکړي. راغب رحمه الله فرمايي: فسر او سفر دواړه د معنی په اعتبار سره نژدې دي لکه څنگه يې چې الفاظ د يو بل په شان دي، البته دقيق فرق لري هغه دا چې فسر د معنویاتو لپاره استعمالیږي او سفر د اجسادو لپاره چې په سترگو کوم شيان لیدلی شي. همدا وجه ده چې عرب وايي: بنځې خپل مخ بنکار کړ (سفرت المراه

عن وجهها)

تفسير په اصطلاح کې:

هغه علم دی چې د الله د کتاب د فهم سبب گرځي، کوم کتاب چې په محمد صلی الله علیه وسلم نازل شوی، ددې علم د ازدو کولو نه پس کولی شو چې د قران په معانو پوهه او د هغې د احکامو په استنباط کې مهارت ولرو.

د تفسیر او تاویل په مابین کې فرق:

تاویل په لغت کې د (اول) څخه ماخوذ دی عربي کې وايي (اول الکلام وتاوله) يعني خبره يې منظمه کړه او اندازه يې ورکړه، يا د هغې وضاحت يې وکړ. د تاویل په اصطلاحي معنی کې د مفسرينو اختلاف دی: بعضې وايي: تفسیر او تاویل یو معنی لري.

احمد بن يحيى بن ثعلب فرمايي: تفسیر او تاویل کې هيڅ فرق نشته. ځکه نبي صلی الله علیه وسلم عبدالله بن عباس ته په دعا کې د تاویل لفظ استعمال کړی و چې الله د تاویل علم ورته ورکړه، يعني تفسیر. سيوطي دا قول د ابو عبید طرفته منسوب کړی.

او ابن عباس به فرمايل: زه د قران په تاویل پوهيرم.

مجاهد وايي: د شريعت تکړه علما د قران په تاویل پوهيري.

ابن جرير الطبري چې کله د ايت تفسیر بيانوي نو وايي: د الله ددې قول تاویل دادی يعني تفسیر يا وايي: ددې ايت په تاویل کې د علماو اختلاف دی. بعضې وايي: د تفسیر او تاویل مابین کې فرق شته:

هغه فرقونه په لاندې ډول دي:

۱- د عموم خصوص فرق.

الف: تفسیر د تاویل څخه عام دی راغب وايي: تفسیر د تاویل نه ډیر عام دی ځکه تفسیر د الفاظو او مفرداتو وضاحت ته وايي او تاویل د جملو او پوره خبرې وضاحت ته لکه د خوب تعبیر ته تاویل وايو بل دا چې تاویل د الله د کتابونو د وضاحت لپاره مستعمل دی او تفسیر د الله د کتابونو وضاحت او عامو خبرو وضاحت ته ویلی شي.

ب- تاویل د تفسیر نه ډیر عام دی ځکه دا په کلام او غیر کلام دواړو کې جاري کیږي مثلاً وایو تاویل الکلام د خبرې وضاحت یا تاویل الامر د کار انجام او تفسیر د کلام او د هغې د مدلول سره مختص دی.

۲- یو قول دادی چې د تفسیر او تاویل مابین کې تباین دی او ددوی اختلاف دی:

۱- بعضې وایي: تفسیر مطلب دا چې یو عالم ووايي په قطعي طور سره دا د الله مراد دی ددې ایت څخه او تاویل دا چې په ایت کې ډیر احتمالات شته نو عالم یو قول ته بغیر د جزم او قطع نه ترجیح ورکړي. دا د ماتریدی رحمه الله قول دی.

ب: بعضې وایي: د تاویل تعلق د روایت سره ده یعنې د ایت تشریح په ایت یا حدیث سره کول او د تاویل تعلق د درایت سره یعنې د قران تشریح په اجتهاد سره کول.

خازن وایي: د تفسیر او تاویل په مابین کې فرق دادی چې تفسیر په روایت (منقولاتو) باندې موقوف دی او تاویل په اجتهاد او فهم. د تفسیر مثال دا ایت دی: **وَ اِنْ طَآئِفَتٍ مِّنَ الْمُؤْمِنِيْنَ اَقْتَتَلُوْا فَاَصْلِحُوْا بَيْنَهُمَا** کله چې د مسلمانانو دوه ډلې د یو بل سره نخته وکړي. په حدیث کې راځي ددې نه مراد اوس او خزرج دي. الله فرمایي:

تاسو به راوبلل شي چې د سخت جنگ کونکي قوم سره جهاد وکړئ. ددې وضاحت په روایت سره شوی چې فارس او اهل یمن مراد دي. الله فرمایي:

د بعضې خلکو خبره به په دنیا کې پتا باندې اثر کوي او تعجب کې به دې واقع کوي.

روایت کې راځي ددې نه مراد اخنس بن شریق دی.

الله فرمائي: وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَعُوفٌ
بِالْعِبَادِ (۲۰۷)

بعضي کسان خپل نفس د الله د رضا لپاره خرخوي.
روايت کي راځي ددي نه مراد صهيب رضي الله عنه دي.
نو ديته تفسير وايي چې د روايت باوجود د اجتهاد او رای طرفته عدول ندی
جايز.

د تاويل مثال د الله دا قول: اِنْفِرُوا خِفَافًا وَ ثِقَالًا وَ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَ أَنفُسِكُمْ فِي
سَبِيلِ اللَّهِ-ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۴۱)
د جهاد لپاره سپک او درانه ټول ووځئ.

هر عالم د خپل اجتهاد او فهم مطابق دا ايت تشریح کړی نو بعضي وايي: مراد
ځوانان او بوډاگان دي. دويم: مالدار او فقيران. دريم: مريضان او روغ.
او دا ټول اقوال مقبول دي، خو پورې چې د اصل او عقل خلاف نه دي.
ج: يو قول دادی چې تفسير د مخلوق سره خاص دی او تاويل د الله صفت دی
ځکه هغه فرمائي: او د قران په تاويل خو صرف الله پوهيږي.
يعني په قران کریم کې بعضي غيبي امور دي چې الله د هغې باره کې هيچا ته
خبر ندی ورکړی لکه د قيامت د واقع کيدو وخت او د هغې علامات به کله
ظاهر يږي.

د: ابو طالب الثعلبي رحمه الله فرمائي: تفسير د لفظ حقيقي يا مجازي معنی
بيانولو ته وايي لکه د صراط نه مراد لاره او د صيب نه باران او تاويل د لفظ د
باطني راز وضاحت ته وايي. ځکه دا د اول نه اخستل شوی مراد ترينه د يو کار
انجام ته واپس کيدل دي. نو تاويل د مراد حقيقت او انجام پورې تړاو لري. او
تفسير خو د مراد د دليل وضاحت سره خاص دی ځکه لفظ د معنی څخه پرده
پورته کوي، او کاشف دليل دی، او ددي مثال د الله قول: ستا رب په مورچل
کې دی.

ددې تفسير دارنگه دی:

دا د رصد نه ماخوذ دی په معنی د مراقبه کولو یعنی الله مراقبه کوي هر څه باندې خبير دی.

او تاويل دادی چې ووايو الله پدې ایت کې خلکو ته ویره ورکړې چې زما د احکامو پابندي وکړئ د غفلت څخه ډډه، او د پیشی د ورځې تیاري ونیسئ.

ج - د اصول التفسیر تعریف په اعتبار د مرکب اضافي سره:

ددې نه مراد هغه اصول او قواعد دي چې علم التفسیر پرې قایم دی، د مفسر متعلق د شروطو ادابو ذکر کول، د تفسیر متعلق امور لکه قواعد، طریقي، او د تفسیر مناهج وغیره ذکر کول.

یا اصول التفسیر هغه علم دی چې ددې په ذریعه مونږ د قران صحیح فهم ته رسیدلی شو، پدې سره د صحیح او غلط منهج په مابین کې فرق کولی شو.

دا د هغه علومو څخه دی چې د قران کریم د خدمت لپاره وضع شوي، لکه د تجوید او قرأت او رسم علوم.

د علوم القرآن او اصول التفسیر مابین کې مضبوط تعلق دی، دا د علوم القرآن مهمه حصه ده، البته کله د مجاز مرسل په طور علوم القرآن ته اصول التفسیر وایي، د جز استعمال او مقصد کل اغستل د باب څخه ځکه اصول التفسیر د علوم القرآن اهم جز دی.

د اصول التفسیر هدف او غایت:

د تجوید د علم مقصد د قران الفاظ صحیح کول او دا چې صحیح طریقي سره تلفظ وکړی شي، نو د اصول التفسیر مقصد د قران کریم صحیح فهم ته رسیدل دي.

د اصول التفسیر هدف داسې قواعد، مناهج او طریقي وضع کول دي چې د قران د فهم لپاره معین ثابتیږي او د مفسر شروط او اداب ذکر کوي ځکه هر سړی د قران د تفسیر اهل ندی.

د اصول التفسير فوايد:

ددې علم متعدد فوايد شته چې اهم يې په لاندې ډول دي:

۱- ځان د علم په اسلحي سره مسلح کول، علمي ثقافت پيدا کول، د اسلام د دشمنانو په ضد د قران د دفاع طريقي پيژندل، کوم چې د قران په ايتونو کې په الحاد کولو بوخت دي.

۲- د قران د تفسير صحيح طريقي پيژندل، او دا چې کوم منهج د تفسير په باب کې صحيح دی او کوم يو غلط، او څوک د تفسير اهل دی، او د کومو خلکو تفسير مردود دی.

۳- هغه قواعد پيژندل چې د الله د کتاب په فهم کې طالب علم سره مرسته کوي، دې لپاره چې مسلمان خپله عقیده په صحيح قاعده باندې مبني کړي.

۴- دهغه کوششونو او خدماتو څخه خبريدل چې علماوو د قران د لفظ او معني د حفاظت لپاره د تاريخ په مختلفو حصو کې تر سره کړي دي، او پدې باب کې د هغوی اقتدا کول.

د اصول التفسير موضوع:

د يو علم د موضوع څخه مراد هغه شی دی چې ددغه علم د عارضي احوالو باره کې بحث کوي، نو د اصول التفسير موضوع داده چې دا د تفسير لپاره قواعد، اصول، او شروط وضع کوي، او هغه مناهج چې مفسرينو د قران د تفسير په وخت انتخاب کړي، او د علم التفسير موضوع د قران کریم د الفاظو معاني بيانول او د هغې څخه رازونو او احکام رايستل دي.

ددې علم فضل او مرتبه:

دا علم ستره مرتبه لري ځکه اصول التفسير د علم تفسير لپاره قواعد وضع کړي او د علم التفسير موضوع قران دی چې خير الکلام او د الله کتاب دی، نو هيڅ

د تعجب خبره نده چې ووايو اصول التفسير په ټولو علومو کې اشرف او افضل علم ده.

د علم تفسیر پیدایښت او مراحل:

د الله طریقه داده چې هر امت ته یې یو کتاب او رسول رالیږلی او دا کتاب د هغوی د ژبې مطابق وي، الله فرمایي: **بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ ۖ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (44)**

او مونږ هر یو رسول خپل قوم ته د هغوی په ژبه لیږلی چې وضاحت وکړي. نو محمد صلی الله علیه وسلم په جزیره العرب کې مبعوث شوی او په عربی ژبه کې پرې الله قران نازل کړی الله فرمایي: او مونږ دا قران په عربی ژبه نازل کړی دې لپاره چې تاسو د عقل نه کار واخلي.

او فرمایي: بیشکه جبریل دا قران ستا په زړه نازل کړی، دې لپاره چې ته خلکو ته ویره ورکړې او دا په عربی ژبه کې دی.

د هغه قوم (قریش) د عربی ژبې څخه واقف وو، لهدا د قران په ایتونو باندې پوهیدل، البته قران د لفظ او لغوي او بلاغي اسلوب په اعتبار سره د عام کلام سره فرق لري، لهدا عرب د قران په فهم کې متفاوت درجات درلودل، البته ټولو ته معلومه وه چې قران یوه معجزه ده، خو د قران په بعضي الفاظو نه پوهیدل نو کوم لفظ چې مشکل و د هغې باره کې به صحابه و د رسول الله نه پوښتنه کوله، هغه به ورته وضاحت وکړ، نو ددې ځای نه علم تفسیر پیدا شو او په مختلفو مراحلو باندې تیر شو:

اولنۍ مرحله: د رسول الله په زندگۍ کې د تفسیر وجود: الله سبحانه و تعالی د قران د حفاظت ذمه دارې اخستې هغه فرمایي: او مونږ دا قران نازل کړی، نو خامخا به یې تر قیامته حفاظت کوو.

همدارنگه الله وعده کړې وه چې دا قران به د رسول الله په سینه کې راجمع کوي، هغه فرمایي: ژبه پرې مه خوځوه چې جلدي وکړې، ځکه زمونږ کار دی چې دا ستا په سینه کې جمع کړو.

بيا يې خپل پيغمبر ته حکم کړی و چې خلکو ته د قران تشریح وکړي، لهذا الله فرمایي: او بیشکه مونږ تاته دا کتاب نازل کړی چې خلکو ته د بعضو ایتونو تشریح وکړي، دې لپاره چې هغوی سوچ پرې وکړي. همدا وجه وه چې صحابه و به د قران د مشکل ایتونو د تشریح لپاره رسول الله ته رجوع کوله نو شافي او کافي جواب به یې مونده کوو. د علماو اختلاف دی چې رسول الله څومره مقدار د قران ایتونو تشریح کړي، نو پدې اړه دوه قوله مشهور دي:

اول: ابن تیمیه رحمه الله وایي: رسول الله چې څنگه د قران ټول الفاظ صحابه و ته بیان کړي دغه شان د هغې ټولو وضاحت یې هم کړی ځکه د الله دا قول: چې ته خلکو ته د ایتونو وضاحت وکړي، دا معنی او لفظ دواړو ته شامل دی.

ددې قول دلایل:

۱- د سورت نحل دغه پورتنی ایت:

۲- د ابو عبدالرحمن السلمي حدیث: چې صحابه و به لس ایته ازده کړل د هغې څخه به یې تجاوز نه کوو تر څو چې به یې په هغې کې موجود احکام او اعمال ازده کړل نو وایي: مونږ قران او عمل دواړه حاصل کړل.

۳- ابن عمر صرف د سورت بقره په یادولو اته کاله تیر کړي، نو ددې مطلب دا چې هغوی صرف حفظ نه کوو بلکې د معانو پوهه یې هم حاصلوله.

۴- د کلام مقصد دا وي چې سړی پرې پوهه شي ځکه د طب یا حساب کتاب څوک هم د فهم نه بغیر نه وایي چې صرف الفاظ یې ووايي او د معنی څخه خبر نه وي، نو قران خو د الله کتاب دی چې پدې سره زمونږ نجات او دنیوي او اخروي سعادت دی، نو څنگه کیدای شي چې د مطلب او فهم نه بغیر یې ولولو.

دويم قول: رسول الله صحابه و ته د ډيرو کمو ايتونو تشریح کړې، او ددوی دلايل:

- ۱- عايشه رضي الله عنها فرمايي: رسول الله يو څو ايتونه تشریح کړي، چې جبريل ورته د هغې تفسير کړی و.
- ۲- الله خپل پيغمبر ته پدغه ايت کې د ټولو ايتونو د شرح کولو حکم ندی کړی، دې لپاره چې خلک د الله په کتاب کې پخپله تدبر وکړي، او د کومو ايتونو تفسير چې په حديث کې ندی وارد هغه په علاماتو او دلايلو کې د سوچ په نتيجه کې مخې ته راتلی شي.
- ۳- که رسول الله چيرته د قران د ټولو ايتونو تفسير پخپله کړی و نو بيا ابن عباس ته د قران په تفسير کې د مهارت د دعا څه معنی؟ ځکه ټول صحابه خو بيا په فهم د قران کې برابر شول نو د ابن عباس رضي الله عنهما خصوصيت پاتې نشو.

راجح قول:

زما په نزد راجح قول دادی چې رسول الله د قران ټول ايتونه ندي تفسير کړي، ځکه:

- ۱- د بعضې ايتونو فهم په عربي باندې موقوف دی، نو دارنگه ايتونه بيان او وضاحت ته هيڅ ضرورت نلري.
 - ۲- بعضې ايتونه انتهائي واضح احکامو باندې مشتمل دي نو د ايت د اوریدو سره سمدواړه ذهن ورته رسېږي، لهذا وضاحت ته اړتيا نشته لکه د الله دا قول: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ
پتاسو باندې د ميندو سره نکاح حرامه ده.
- ددې ايت په اوریدو سره سم د سامع ذهن ته د نکاح حرمت رامنځکې کېږي.

۳- بعضی مسایل داسې دي چې علم یې الله سره دی، هیڅوک یې پرې ندې
خبر کړي، لکه د قیامت د قایم دو وخت د روح حقیقت وغیره تر دې چې
خپل پیغمبر ته یې هیڅ شی ددې په اړه ندی وحي کړی، نو هغه به یې
څرنگه وضاحت او تفسیر وکړي؟.

۴- بعضي مسایل داسې دي چې په پیژندلو کې یې هیڅ فایده نشته لکه دا چې د اصحاب کهف والو د سپي رنگ څنگه و، د موسی علیه السلام امسا د کوم بوټي نه جوړه وه، ابراهیم علیه السلام ته الله کوم قسم مرغان راژوندي کړي و، وغیره نو ددې تفسیر رسول الله ندی کړی.

نو مونږ په یقین سره ویلی شو چې د الله رسول د قران د ټولو ایتونو تفسیر ندی کړی، البته دا قول هم صحیح ندی چې رسول الله د ډیرو کمو ایتونو تشریح کړې، او ددې لپاره د عایشه رضي الله عنها د حدیث څخه استدلال ځکه دا حدیث کمزوری دی د محمد بن جعفر الزبیري د وجې.

طبري وايي: په علماو کې یې څوک نه پیژني. او ابن کثیر وايي: دا حدیث منکر او ناشنا دی.

البته که صحت یې تسلیم کړو نو ددې نه مراد غیبي امور دي، چې صرف الله سره یې علم خاص دی.

ددې قول د رد لپاره دا خبره کافي ده چې د حدیث په کتابونو کې ډیر روایات د رسول الله څخه مرفوعاً نقل دي چې د قران د تفسیر پورې تړاو لري. په تفسیر کې د رسول الله منهج:

رسول الله د ایت په تشریح کې تفصیل ندی کړی چې خبره اوږده کړي، یا د موضوع څخه خروج وکړي، او هغه امور بیان کړي چې هیڅ ثمره او فایده نلري، نو هغه به اکثر د قران د مجمل ایتونو وضاحت کولو یا د عام تخصیص او مطلق تقيید.

دویمه مرحله: د صحابه و په زمانه کې د قران کریم تفسیر:

مونږ دا خبره ذکر کړه چې صحابه خالص عرب وو، نو د قران په معنی او مقصد پوهیدل ځکه هغوی د عربي ژبې علم درلوده او د هغوی فهم د عجمیت او د فاسدو عقایدو او بدعاتو څخه پاک و.

کله چې به هغوی ته د ایت فهم مشکل شو، د رسول الله طرفته به یې رجوع وکړه، نو هغه به ورته تفسیر او وضاحت وکړ، که دا ممکن نه و نو خپل اجتهاد به یې وکړ، او دې کې شک نشته چې ټول صحابه په فهم د قران کې برابر نه وو، بلکې یو بل ته به یې رجوع کوله، ځکه ددوی په مابین کې تفاوت او اختلاف د فهم قوت او ادراک او د ایت سبب نزول او حالاتو ته راجع و، بلکې هغوی د الفاظو د معنی په پیژندلو کې هم متفاوت وو، د قران داسې الفاظ شته چې بعضو ته یې مطلب معلوم و، او نورو باندې پټ پاتې شوی و، دا څه د تعجب خبره نده، ځکه په لغت باندې مجموعي افراد احاطه کوي، ضروري نده چې هر فرد په لغت کې مهارت ولري، لکه عمر رضي الله عنه ته د (اب) معنی نه وه معلومه.

دارنگه د (تخوف) معنی د الله پدې قول کې تر دې چې د هذیل قبیلې یو کس ورته وویل: مونږ تخوف تنقص ته وایو.

د ابن عباس څخه روایت دی چې زه د فاطر په معنی نه پوهیدلم تردې چې یو دوه کسان مې ولیدل د یو بل سره په بحث اخته وو، د کوهې متعلق، نو یو وویل (انا فطرتها) یعنی په ابتدایي طور سره ما ددې کوهې بنیاد ایخی دی.

دا عدي بن حاتم و چې پدې ایت نه وو پوهه شوی:

نو خپل سر سره نژدې یې یو سپین تار او بل تور کیخودی و، تر دې چې رسول الله ورته وضاحت وکړ.

د قران په فهم کې د صحابه و تفاوت (اختلاف) لاندې اسبابو ته راجع دی:

۱- د فهم په ادواتو کې مختلف وو، لکه د عربی علم نو څوک د عربی ژبې په مفرداتو ډیر پوهه و، او څوک کم.

۲- ځکه چې بعضې صحابه و د رسول الله سره ناسته پاسته ډیره کړې وه د نورو په نسبت.

۳- بعضې د ایتونو د اسباب نزول څخه خبر و، او بعضې نور نه.

۴- په شرعي علومو کې په مهارت کې متفاوت وو.

۵- صحابه و د عامونو انسانانو پشان په عقلي ادارک کې تفاوت لرلو. همدا وجه ده چې مسروق وايي: زه د پيغمبر د ملگرو سره کيناستلی يم، هغوی د حوض پشان دي، ځکه يو حوض يو کس لپاره کافي کيږي، او بل دوه کسانو لپاره، او بل لسو لپاره، بعضې حوض داسې شته چې سل کسان مړوي، داسې هم شته چې د ځمکې ټول خلک ماره کړي. البته د صحابه و تفسیر ته امتياز حاصل دی، ځکه په هغوی کې لاندې صفات موجود وو:

۱- اسراييلي روايات يې په کثرت سره نه روايت کول، ځکه رسول الله پدې حريص و چې د هغه صحابه د اسلام د صفا چينې څخه استفاده وکړي چې هيڅ خروالی ندی ورسيدلی، او پدې باندې د دلالت لپاره د رسول الله غوسه کافي ده چې کله يې د عمر رضي الله عنه په لاس کې د توراتو صحيحه وليدله نو په غوسه شو.

۲- هغوی د ټول قران تفسیر ندی کړی، ځکه بعضې ايتونو واضح وو، وضحات او تفسیر ته يې ضرورت نه لره، ځکه هغوی په عربي کې مهارت، او د معاشرې په احوالو باندې خبر وو.

۳- هغوی د تفسیر کې تکلف ندی کړی، د بعضې ايتونو په تشریح کې يې په عام معنی باندې اکتفا کړی، د بې فايدي تفصيل څخه يې ډډه کوله، مثلاً ددې ايت په تفسیر کې يې پدومره خبره کفايت کړی وو، چې دې کې الله خپل نعمتونه ذکر کړي، او د (اب) د معنی د پيژندلو تکلف يې هم نه کولو.

۴- هغوی د تفسیر باره کې د کتاب ليکلو اهتمام ندی کړی، د تفسیر ټول اقوال د هغو څخه تابعينو نقل کړي، البته څه صحابه داسې وو چې د تفسیر اقوال يې په کتاب کې جمع کړي وو، لکه عبدالله بن عمرو بن العاص صحيحه ليکلې وه چې د صادق په نوم يادېږي، او فرمايل يې: دا صادق ما د رسول الله څخه اوريدلې ده چې زما او د هغې مابین کې هيڅ واسطه نه وه.

او دا صحیفه امام احمد په مسند کې نقل کړې، البته د صحابه و په زمانه کې د تفسیر تدوین کم و.

په تفسیر کې د صحابه و منهج:

ددوی منهج په درې قواعدو بنا دی:

۱- د قران د یو ایت تشریح په بل سره کول (د قران تفسیر په قران سره):

ځکه د قران یو ایت کله مجمل (وضاحت یې نه وې کړی شوی) په یو مقام کې بیا الله په بل مقام کې د هغې وضاحت کړی وي. یو مقام کې عام بل کې تخصیص وارد دی، په یو ځای کې مطلق، او بل کې یې تقيید راغلی وي.

مثلا په قران کې واردې قصې په یو سورت کې اجمالا ذکر شوي، او بل کې یې تفصیل راغلی، لکه د ادم علیه السلام او ابلیس قصه، د موسی علیه السلام واقعه د فرعون سره.

او دا قسم تفسیر د ابن تیمیه رحمه الله بقول د تفسیر د بنایسته طریقو څخه دی.

۲- د قران تشریح د حدیث په ذریعه:

کله چې به هغوی ته د ایت تفسیر او وضاحت په قران کې میلاو نه شو، نو د رسول الله صلی الله علیه وسلم طرفته یې رجوع کوله، نو هغه به وضاحت وکړ. الله فرمایي: او مونږ تاته قران ددې لپاره نازل کړی چې د بعضې ایتونو وضاحت هغوی ته وکړي.

د حدیث په کتابونو کې د تفسیر د اقوالو لپاره مستقل بابونه قایم شوي.

ددې مثال ډیر زیات دي، چې صحابه و به د قران د تشریح لپاره رسول الله ته رجوع کوله مثلاً: ابن مسعود رضي الله عنه فرمایي: کله چې دا ایت نازل شو:

الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ (82)

هغه کسان چې ایمان یې راوړی او خپل ایمان یې د ظلم په وجه ندی تباہ کړی د هغوی لپاره امن دی.

نو صحابه حيران شو، او دا خبره پرې سخته ولگیده، هغوی وویل: د الله پیغمبره، مونږ کې خو ټولو په ځان ظلم کړی (یعني گناه) هغه وفرمایل: ددې مقصد گناه کول ندي، بلکې شرک دی. ایا تاسو د قران هغه بل ایت ندى اوریدلی چې: لقمان خپل ځوی ته وویل: د الله سره شرک مه کوه ځکه شرک غټ ظلم دی. علي رضي الله عنه فرمایي: ما د رسول الله څخه پوښتنه وکړه چې په قران کې د حج اکبر لفظ راغلی دی، ددې څخه معنی، هغه وفرمایل: د غټ اختر ورځ. عایشه رضي الله عنها فرمایي: رسول الله وفرمایل: چا سره چې بحث وشو نو خامخا عذاب به ورکړی شي، ما وویل: ایا الله ندي فرمایلي: چې هغه سره به اسان حساب وشي، هغه وفرمایل: د حساب نه مراد عرض (پيشي) ده. او رسول الله به کله د قران تفسیر بغیر د چا د پوښتنې نه کولو لکه عقبه بن عامر وایي: د الله رسول په منبر باندې دا ایت ولوست:

وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ

او د کافرانو لپاره هر قسم قوت د خپل وس مطابق تیار کړئ. نو ویې فرمایل: د قوت اولنی او مهم قسم ویشتل ازده کول دي. انس رضي الله عنه فرمایي: د الله رسول فرمایلي دي: کوثر هغه نهر دی چې په جنت کې الله ماته راکړی.

۳- اجتهاد او استنباط:

که هغوی به د ایت تفسیر په قران یا سنت کې مونده نکړ، نو خپله اجتهاد ته به مجبوره شو، ځکه هغوی خالص عرب دي، د رسول الله په مجالسو کې حاضر شوي، قران د هغوی په ژبه نازل شوی، البته هغوی کې د اجتهاد شروط متوفر وو:

۱- د عربي په احوالو، رازونو پوهه، د قران د ایتونو په فهم کې مدد گار ثابتیږي.

۲- د عربو په عاداتو اخلاقو خبر وو، پدې سره د هغه ایتونو فهم اسانیده چې د عادت یا سلوک د اصلاح متعلق وو لکه د الله دا قول: بیشکه د میاشتو وروسته کول په کفر کې زیادت دی، او دا: دا نیکی نده چې تاسو د شا له طرفه کورونو ته

راشئ. ځکه څوک چې د عربو عادات پیژني، نو دا رنگه پدې قسم ایتونو سمدست پوهیدلی شي.

۳- هغوی (صحابه) د یهودو او نصاراو د احوالو څخه خبر وو، نو د دوی متعلق ایتونو باندې په اسانۍ سره پوهه شول.

۴- صحابه و ته د ایتونو د نزول د اسبابو معرفت حاصل و، ځکه هغوی د قران د نزول په زمانه کې شاهدین وو، هغه واقعات یې په سترگو لیدلي وو، نو ددې وجې په ډیرو ایتونو پوهه وو، همدا وجه ده چې ابن تیمیه رحمه الله فرمایي: د سبب نزول پیژندل د ایت په فهم کې مدد کوي، ځکه د سبب پیژندل د مسبب د پیژندلو ذریعه ده.

۵- قوي فهم او ادارک کوم چې الله صحابه و ته ورکړي وو، دا خبره د هغوی د سیرت څخه معلومه ده چې د قوي فهم په وجه په ډیرو ایتونه پوهه شوي وو چې په قران او سنت کې یې تشریح نه وه.

په صحابه و کې بعضې په تفسیر سره مشهور دي لکه ابوبکر، عمر، عثمان، علي، عبدالله بن مسعود، ابن عباس، عبدالله بن الزبیر، ابي بن کعب، زید بن ثابت، ابو موسی الاشعري، عایشه رضي الله عنهم، نو صحابه هم شته چې تفسیري روایات ترې په قلت سره نقل دي، لکه انس، ابو هریره، ابن عمر، جابر بن عبدالله، عبدالله بن عمرو بن العاص.

البته په صحابه و کې مشهور او مکثرین مفسرین صرف څلور دي: علي، عبدالله بن مسعود، عبدالله بن عباس، ابي بن کعب رضي الله عنهم.

د علي رضي الله عنه په تفسیر کې د مهارت سبب د هغه واسع علم ته راجع دی، او دا چې هغه ډیره زمانه علم ته ځان فارغ کړی و، د خلافت په امورو مشغول نه و، ځکه ابو بکر، عمر، او عثمان، خلافت پوره کړ، او بیا دده دور راغلی، او وروسته زمانې ته پاتې شوی و، چې خلکو د قران مفسر ته اړتیا لرله. ځکه اسلام خپور شو، او ډیر خلک د الله په دین کې شامل شول.

او باقي درې صحابه په تفسير باندې مشهور شول، ځکه هغوی ددې مدارس قايم کړل لکه:

۱- په کوفه کې د ابن مسعود مدرسه:

هغه شپږم مسلمان و، په مکه کې اولنی صحابي چې په قران يې اواز پورته کړی و، د رسول الله خادم، هغه ته د اودس د اوبو، مسواک، او خپرو، حاضر وونکی، کله چې به غسل ته لاړ، نو هغه ته پرده کوونکی، کله چې به اوده و، نو راپاڅوو به يې، يو ورځ يې رسول الله ته قران اورلو تر دې چې د هغه صلی الله عليه وسلم د سترگو نه اوبنکې روانې شوې، او رسول الله فرمايي: که څوک غواړي چې تازه قران ولولي لکه څنگه چې نازل شوی، نو د ابن مسعود په قرات دې ولولي.

عمر رضي الله عنه په خپل حکومت کې کوفې ته وليږه چې خلکو ته تعليم ورکړي، عمر وويل: کوفې ته په ليږلو ما ابن مسعود ته ترجيح ورکړه، ځکه دا سړی د علم نه ډک دی، کله چې علي رضي الله عنه کوفې ته راغلی نو خلکو وويل: مونږ د ابن مسعود پشان، بنايسته اخلاقو والا، مشفق معلم، او زاهد انسان ندی ليدلی، هغه وويل: په الله قسم، ايا دا خبره تاسو ريښتيا د زړه څخه کوئ، هغوی وويل: هو، علي رضي الله عنه وفرمايل: اې الله گواه شه چې زه د ابن مسعود باره کې همدا گواهي ورکوم، چې دوی ورکړه، ابن مسعود فرمايي: په الله قسم د قران په هر يو ايت خبر يم، چې د چا باره کې نازل دی، څه وخت نازل دی، که ماته پته وی چې زما نه بل څوک په قران ښه پوهيږي، نو ورغلی به وی.

د هغه مشهور شاگردان: مسروق، علقمه، اسود، قتاده، وغيره دي.

۲- په مکه کې د ابن عباس رضي الله عنهما مدرسه:

د پيغمبر د تره ځوی، د هجرت څخه درې کاله مخکې پيدا شوی و، د مور نوم يې لبابه الکبری دی، دده ترور ميمونه د رسول الله بې بې ده، ابن مسعود فرمايي: د قران ډير ښه ترجمان ابن عباس دی، ابن عمر فرمايي: ابن عباس پدې امت کې د

الله په قران د ټولو نه ښه پوهه دی، رسول الله د هغه لپاره دعا کړې وه چې الله په قران کې مهارت ورته نصیب کړه، طاوس ته وویل شو: دې ماشوم پسې روان یې، او غټ صحابه دې پریڅي دي؟ هغه وویل: ما اویا صحابه لیدلي چې کله به یې اختلاف و، نو ابن عباس ته به یې رجوع وکړه، په ۶۸ هجري کې وفات شوی. تنبیه: خلکو د تفسیر په اړه ډیر روایات د ځانه جوړ کړي، او د ابن عباس طرفته یې نسبت کړی، ځکه پدې باب کې هغه ته مرتبه حاصله وه. دده مشهور شاگردان: مجاهد بن جبر، سعید بن جبیر، طاوس بن کيسان، عطاء او عکرمة دي.

۳- په مدینه کې د ابي بن کعب مدرسه:

هغه د خزرج قبیلې څخه و، په عقبه او بدر کې شریک شوی، د رسول الله اولنی کاتب کله چې مدینه ته راغلی، د قاریانو سردار، د وحی کاتب، رسول الله فرمایي: په ټولو کې ستر قاري همدا دی.

انس فرمایي: رسول الله ابي بن کعب ته وویل: الله ماته حکم کړی چې تاته قران در واوروم؟ هغه وویل: ایا الله زما نوم اخستی دی؟ هغه وفرمایي: هو، نو هغه په ژړا شو، د عمر په خلافت کې وفات شوی.

ابو العالیه د تفسیر ډیر اقوال دده څخه نقل کړي، چې ابن جریر، ابن ابي حاتم، امام حاکم، او احمد په خپلو کتابونو کې دغه اقوال نقل کړي.

دده مشهور شاگردان: ابو العالیه، زید بن اسلم، محمد بن کعب، دده ځوې طفیل بن ابي بن کعب.

د صحابي د تفسیر حکم:

د صحابي تفسیر په دوه قسمه دی:

۱- هغه تفسیر چې د اجتهاد مجال پکښې نشته، لکه غیبي کارونه، اسباب نزول، نو دا د مرفوع حدیث پشان دي، چې قبلول یې ضروري دي.

۲- د صحابه هغه تفسير چې اجتهاد يې کړی وي، نو دا دده خپله رایه ده تر څو چې د پیغمبر طرفته يې نسبت نه وي کړی، او بعضې علما وايي: د صحابي موقوف روایت د تفسير په باب کې قبلول واجب دي، ځکه دوی ته په تفسير کې امتیازات حاصل وو.

ابن تمیه فرمایي: که د قران تفسير په قران یا حدیث کې موندنه نکړي، د صحابه و قول ته لار شه، ځکه دوی په تفسير د ټولو نه ښه پوهه لري، ځکه دوی د قران د نزول په زمانه کې حاضر وو، خصوصاً پدوی کې علما صحابه.

دریمه مرحله: د تابعینو په زمانه کې د قران تفسير:

د صحابه و او تابعینو په منهج کې خاص فرق نشته، ځکه دوی تفسير د صحابه و څخه ازده کړی.

دوی په تفسير کې احتیاط کولو، لکه د صحابه و په خیر، سعید بن مسیب څخه چې پوښتنه کیدله ددې ایت څه معنی؟ داسې به غلی شو، لکه هیڅ چې يې ندي اوریدلي.

دا ددوی احتیاط و، البته که څوک د لغت او اصول تفسير مطابق د قران څخه یو حکم اخذ کړي، نو څه باک نشته.

په تفسير کې د تابعینو منهج:

د تفسير په بنيادي مسایلو کې صحابه او تابعین مشترک دي، البته هغوی د صحابه کرامو څخه تفسير ازده کړی و، او ددوی په زمانه کې مختلف ممالک فتح شوي وو، نو د تفسير بعضې نور نوي قواعد مخې ته راغلل، نو د تابعینو منهج په لاندې امورو مشتمل دی:

۱- د قران تفسير په قران سره کول.

۲- د قران تفسير په حدیث سره کول.

۳- د قران تفسير د صحابه و په اقوالو سره کول، ځکه تابعینو به پدې باب کې تفسير ته رجوع کوله، د هغوی اقوالو ته به يې په خپلو اقوالو ترجیح ورکوله، دوی صحابه

و ته تفسیر تیر کړی و، لکه مجاهد بن جبر وايي: ما درې مرتبه ابن عباس ته مصحف تیر کړی، د فاتحې نه والناس پورې، د هر ایت نه پس به مې ترې پوښتنه کوله.

۴- فهم او اجتهاد کله چې به تابعینو ته د قران تفسیر په قران، سنت، او د صحابه و په اقوالو کې موندنه نه کړ، خپله اجتهاد به یې وکړ، دوی به په تفسیر کې په لغت باندې استعمال کوو، د صحابه و خصوصي شاگردان و، که دوی د اجتهاد اهل نشي، نو څوک یې اهل دی؟

۵- د اهل کتابو (یهودو او نصاراو) اقوال:

ځکه چې قران د پیغمبرانو قصې په اختصار سره ذکر کړي، ددې تفصیل پکښې نشته، او زړونه همیشه تفصیل غواړي، کله چې مختلف ممالک د مسلمانانو لاس ورغلل، او اهل کتاب د الله په دین کې داخل شول، چې دوی ته د قران د قصو تفصیل معلوم و، دا تفصیل یې د تورات او انجیل څخه ازده کړي وو، نو اهل کتابو دا تفصیل خلکو ته بیانول شروع کړل، او خلک همدوی ته متوجه شول، همدا وجه وه چې په تفسیر کې د یهودو اقوال داخل شول، چې د یته اسرایلي روایات وايي. د عبدالله بن سلام، کعب الاحبار، وهب بن منبه، عبدالملک بن جریج څخه په کثرت سره اسرایلي روایات نقل دي.

د تابعینو د تفسیر خصوصیات:

- ۱- ددوی په زمانه کې په تفسیر کې اسرایلي روایات داخلیدل.
- ۲- چونکه نور ملکونه فتح شول، د عجمو کثیر تعداد د الله په دین کې داخل شول، نو ډیر داسې ایتونه چې صحابه و نه و تشریح کړي، د هغې تفسیر ته اړتیا پېښه شوه، لهذا تابعینو په تفسیر کې اضافه وکړه.
- ۳- پدې زمانه کې تفسیر د روایت او نقل په شکل کې یو بل ته نقل کیده، او دې یو خاص شکل اختیار کړی و، ځکه د هر ملک خلکو به په خپل مدرسه اکتفا

کوله، لکه د مکې د خلکو مرجع ابن عباس و، د مدینې د خلکو مرجع ابی بن کعب او د عراق مرجع ابن مسعود و.

۴- د تفسیري اقوالو کثرت او اختلاف ځکه تابعینو په خپل اجتهاد سره د صحابه و د اقوالو نه علاوه خپل اقوال اضافه کړل، نو په یو ایت کې ډیر اقوال مخې ته راغلل.

۵- پدې زمانه کې د مذهبي اختلاف بنیاد کیخودلی شو، داسې اقوال د تفسیر په کتابونو کې داخل شول، چې د یو مذهب تایید یې کولو.

۶- پدې زمانه کې د تفسیر باره کې هر قول به په سند سره ذکر کیده، دې لپاره چې صحیح او ضعیف کې فرق راشي.

پدې زمانه کې مشهور مفسرین:

مجاهد بن جبر، سعید بن جبیر، عطا، عکرمه، الحسن البصری، زید بن اسلم، قتاده بن دعامة، محمد بن کعب، ابو العالیه، عامر الشعبي وغيرهم.

د تابعي د تفسیر حکم:

کله چې د ایت تفسیر د رسول الله یا صحابه و څخه نقل ندی نو آیا د تابعي قول ته رجوع کولی شو، دې باره کې د علماو اختلاف دی:

ابن عقیل، امام احمد، او شعبه وايي: د تابعي قول د تفسیر په باب کې قبول ضروري ندی ځکه:

۱- دوی د رسول الله څخه سماع نده کړې، نو ددوی تفسیر داسې گنرل چې شاید د رسول الله څخه یې اوریدلی وي ممکن ندی.

۲- دوی د قران د نزول احوال او واقعات په سترگو ندی لیدلي، لهدا د ایت په فهم کې ترې غلطی واقع کیدلی شي.

۳- ټول تابعین خو عدول ندی، لکه د صحابه و پشان، لکه ابو حنیفه فرمایي: د رسول الله قول په سر سترگو قبول دی، که د صحابي قول راشي، عمل پرې کوم، البته که د تابعي قول راشي، نو هغوی زمونږ پشان سړي دي.

اکثر مفسرين وايي: که د قران تفسير په حديث يا قول صحابي کې ميلاو نشو، د تابعي قول به اخلو، ځکه دوی د صحابه و څخه زده کړه کړې، د هغوی په مجالسو کې حاضر شوي، د هغوی څخه يې استفاده کړې، چې بل چا نده کړې، لکه قتاده فرمايي: د قران د هر ايت په اړه ما د صحابه و څخه پوښتنه کړې، او شعبي وايي: هيڅ يو ايت باندې نه يم تير شوی، مگر د صحابه و څخه مې پوښتنه کړې. راجح قول:

ابن تيميه فرمايي: که تابعين د ايت په تفسير باندې اجماع وکړي، نو ددې په قبلولو کې هيڅ شک نشته، البته که اختلاف يې کړی و، نو د يو قول په بل باندې حجت ندی، بلکې ددوی د اقوالو څخه به يو ته ترجيح د قران حديث، لغت، يا صحابي د قول په رڼا کې ورکولی شي.

زه وایم: پدې کې خو اختلاف نشته، اختلاف پدې کې دی چې د تفسير په باب کې د تابعي قول راشي، او مخالف يې نه وي معلوم، نو داسي قول بايد قبول کړی شي، او د نور امت په اقوالو باندې مقدم وگنړلی شي، ځکه د تابعينو فضل ته څوک رسیدی شي؟

څلورمه مرحله: د تدوين (په کتاب کې د تفسير ليکلو) دور:

په شاته مراحلو کې تفسير د روايت او تلقين په طرز و، يعني خلکو به د يو بل څخه د تفسير اقوال نقل کول، البته تدوين هم په کم مقدار کې موجود و، بيا د اولنۍ صدۍ په اخير کې د تدوين زمانه شروع شوه، نو علماو د حديث باره کې په ابوابو مشتمل کتابونه وليکل، او د تفسير تدوين په لاندې مراحلو تير شوی:

۱- د حديث په کتابونو کې د تفسير د رواياتو باب قايمول، لکه څنگه چې د حديث په کتاب کې د طهارت، مونځ، حج وغيره بابونه وي، دغه شان د تفسير باب هم علماو د حديث په کتابونو کې کيځود، البته د تفسير باره کې مستقل کتاب نه و ليکل شوی، چې د يو يو ايت تشریح د قران د اول نه تر اخير پورې وکړي.

هغه علما چې د حديث په کتابونو کې يې د تفسير باره کې مستقل بابونه کيخودل په لاندې ډول دي:

يزيد بن هارون، شعبه بن الحجاج، وکيع بن الجراح، عبد بن حميد وغيره.

ددې مرحلې خصوصيات:

۱- دوی د تفسيري اقوالو د سند خاص خيال ساته.

۲- تفسير يې په مستقل کتاب کې نه و جمع کړی، بلکې د حديث په کتاب کې يې د يو باب په شکل.

۳- دغه باب صرف په مرفوع حديث نه و مشتمل، بلکې د صحابي او تابعي اقوالو ته هم شامل و.

دويمه مرحله:

پدې مرحله کې تفسير مستقل علم وگرځيد، د مصحف په ترتيب سره د قران کریم ټولو سورتونو ته شامل و.

ابن تيميه او ابن خلکان وايي: د تفسير باره کې اولنی کتاب عبدالملک بن جريج ليکلی او پدې مرحله کې چې کومو علماو کتابونه وليکل هغوی هر يو: ابن ماجه، ابن جرير الطبري، ابو بکر بن المنذر، ابن ابی حاتم، ابن حبان، الحاکم، ابن مردويه وغيره.

ددې مرحلې تدوين په لاندې خصوصياتو مشتمل دی:

۱- پدې مرحله کې د تفسير کتابونه په تفسير بالماثور (قران حديث، قول صحابي) باندې مشتمل و، د تفسير بالرای هيڅ وجود نه و.

۲- پدې مرحله کې د تفسير هر قول په متصل سند سره قايل ته منسوبيده.

۳- البته دوی د حديث د صحت او ضعف پرواه نده کړې، بلکې ابن جريج خو د ايت په تفسير کې هر صحيح او ضعيف حديث ذکر کړی، ځکه دوی به حديث، يا د صحابي قول په سند سره ذکر کړ، او حکم به يې پرې نه لگوو.

۴- ارسراييلي روايات په کتابونو کې په کثرت سره وليکل شو.

دریمه مرحله:

د تفسیر په تاریخ کې دغه مرحله خطرې مور و، پدې مرحله کې مفسرینو د سلفو اقوال په تفسیر کې د سند نه بغیر نقل کول شروع کړل، نو صحیح او ضعیف گډوډ شول، او دا د اسلام د دشمنانو لپاره لار کول او شوه چې په دین کې د ځانه اضافه وکړي، لیکن الله د دین د حفاظت لپاره علما پیدا کړل، چې صحیح حدیث د ضعیف څخه جدا کړي، او د دین د دشمنانو خرافات رد کړي.

پدې مرحله کې تفسیر بالرای (په اجتهاد سره د قران ایت شرح کول) هم شروع شول، او رای په دوه قسمه ده محمود او مذموم، خلکو د علم نه بغیر د ایت د تشریح جرات وکړ، د یو ایت په تفسیر کې اقوال زیات شو، بغیر د سند نه د تفسیر باره کې هر یو قول چې چاته میلاو شو، د ایت لاندې یې نقل کړ، نو ورته خلک راغلل، او ددوی روند تقلید یې وکړ، چې نه یې د سند د صحت معلومات وکړل، او نه د روایت اصل یې معلوم کړ.

څلورمه مرحله:

دا مرحله د سابقه مرحلې نتیجه ده، نو د تفسیر دروازه پوره کول او شوه، او هر څه ورداخل شو، یعنی صحیح او غلط ټول، او دا باب زمونږ د زمانې پورې کول او دی، د سلفو په زمانه کې تفسیر د قران حدیث او صحابه او تابعینو د اقوالو څخه اخذ کیده، لیکن پدې مرحله کې په رای باندې اعتماد کوي، دا ځکه چې په اسلام کې ډیرې ډلې پیدا شوې، نو د هر مذهب مولیانو د خپل مذهب د تایید لپاره د قران ایتونه استعمال کړل، او د هر فن عالم باندې ددغه علم اثر غالب و، نو د قران په تفسیر کې یې نور علوم داخل کړل، نو فقیه د تفسیر کتاب د فقهي مسایلو څخه ډک کړ، داسې چې د خپل مذهب د فرعي مسایلو دفاع یې کوله، او په مخالفینو یې رد کوو، لکه قرطبي او جصاص، او د بعضي علماو تفاسیر د قصو څخه ډک کړل، لکه ثعلبي، او نحویانو چې تفسیر ولیکه نو د هغوی ټول هم او غم اعراب او ترکیب

و، لکه زجاج واحدي او ابو حيان، او د علم کلام او منطق موليانو د فلاسفه و او حکماو اقوال په کثرت سره په تفسير کې ذکر کړل، لکه امام رازي. دغه شان مونږ گورو چې د هر فن مولا او د هر مذهب مقلد د قران تفسير د خپل فن او مذهب مطابق کوي، او ايتونه پرې حمل کوي، اگر که احتمال بعيد ولې نه و. نو دا د تفسير مراحل وو، او بايد مونږ دا خبره ياده کړو، چې دا مراحل د يو بل څخه جدا ندي، بلکې د يو بل سره يې تعلق شته، د راتلونې مرحلې بنياد په تيره کې وجود لري.

د تدوين په زمانه کې مهم کتابونه:

د تدوين د زمانې نه تر اوسه پورې چې څومره د تفسير کتابونه ليکلي شوي، د هغې ټولو ذکر کول، اسانه ندي، نو بايد مونږ اهم کتابونو ته اشاره وکړو:

- ۱- جامع البيان في تفسير القرآن چې په تفسير طبري سره معروف دی.
- ۲- بحر العلوم د ابو الليث السمرقندي.
- ۳- الكشف والبيان عن تفسر القرآن د ثعلبي.
- ۴- معالم التنزيل د امام بغوي.
- ۵- المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز د ابن عطيه.
- ۶- الدر المنثور في التفسير بالمأثور د سيوطي.
- ۷- تفسير القرآن العظيم چې په تفسير ابن كثير سره مشهور دی.
- ۸- الجواهر الحسان في تفسير القرآن د ثعلبي.
- ۹- فتح القدير د امام شوکاني.
- ۱۰- اضوا البيان في ايضاح القرآن بالقرآن د شنقيطي.

هغه کتابونه چې د قران تشریح په اجتهاد او رای سره کوي:

- ۱- الکشاف د امام زمخشري.
- ۲- مفاتيح الغيب د امام رازي.
- ۳- مدارک التنزيل وحقایق التاویل د نسفي.

-
- ٤- لباب التأويل في معاني التنزيل د خازن.
 - ٥- البحر المحيط د ابو حيان.
 - ٦- انوار التنزيل واسرار التأويل د بيضاوي.
 - ٧- تفسير الجلالين د جلال الدين محلي او جلال الدين السيوطي.
 - ٨- ارشاد العقل السليم الى مزايا الكتاب الكريم د ابو سعود.
 - ٩- روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني.
 - ١٠- تفسير المنار د محمد رشيد رضا.
 - ١١- في ظلال القرآن د سيد قطب.

د مفسرينو د اختلاف اسباب:

صحابه د قران په معنی پوهیدل، ځکه عرب وو، کوم ایت چې به مشکل و، رسول به ورته تفسیر کړ، او د بعضو ایتونو د معنی دلالت، او احکامو په رایستلو کې یې اجتهاد هم کړی، ددوی علم یو شان نه و، ځکه بعضو ته د سبب نزول معرفت او د ایت د فهم باره کې نور قراین معلوم و، او بعضو نورو ته نه، همدا وجه وه چې ددوی په مابین کې اختلاف واقع و، لیکن د اختلاف مقدار کم و، او ددې ډیر وجوهات دي:

۱- ددوی په مابین کې پیغمبر موجود و، د اختلاف په وخت کې به یې هغه ته رجوع کوله.

۲- رسول الله به د قران په اړه هغوی د اختلاف څخه منع کول، په حدیث کې راځي، چې د صحابه و یو جماعت د رسول الله د دراوزې خواته ناست وو، نو بحث یې وکړ، بعضو وویل: ایا الله دارنگه ندي ویلي؟ نورو وویل: ایا الله داسې ندي ویلي. نو رسول الله خبر شو، راووت او ویې فرمایل: ایا تاسو ددې لپاره الله پیدا کړي یې چې د الله کتاب د یو بل سره وجنگوی؟ پخواني امتونه خو پدې وجه گمراه شوي وو، الله چې څه حکم کړی، په هغې عمل وکړئ، او د څه نه چې منع شوي یاست د هغې نه منع شئ.

۳- د صحابه و پراخه علم د اختلاف د کموالي دریم سبب دی، ځکه دوی د عربي ژبې په مفرداتو اسالیبو باندې پوهه لرله، ددې په وجه هغوی ته د قران د ډیرو ایتونو پوهه اسانه شوه.

۴- څلورم سبب پدوی باندې د زمانې اثر ځکه د زمانې اثر وي په خلکو باندې، او دا معلومه خبره ده چې د صحابه و زمانه د ټولو زمانو څخه بهتره ده، همدا وجه ده چې ابن تیمیه فرمایي: په تفسیر کې د صحابه و اختلاف کم و، البته په تابعینو کې اختلاف ډیر و، خو دومره نه و لکه وروسته خلکو کې چې پیدا شو، ځکه هر کله چې یوه زمانه بهتره وي، د هغې د بهتروالي په وجه اختلاف کم وي. همدا وجه ده چې د زمانې په تیریدو سره اختلافات زیات شو.

اختلاف په دوه قسمه دی، اختلاف التضاد او اختلاف التنوع او اختلاف التنوع څه باک نکوي، او د صحابه و اختلاف هم ددې قسم څخه دی:

د اختلاف التنوع اقسام:

مونږ کولی شو چې د سلفو په مابین کې واقع اختلاف څو قسمه ته تقسیم کړو:
۱- د هر یو مفسر مقصد یو وي، خو هر یو د هغې مقصودي معنی څخه په مختلفو الفاظو تعبیر وکړي.

مثلا د صراط مستقیم په تفسیر کې بعضې وايي: قران مراد دی، بعضې وايي: اسلام، یو قول دادی چې سنت او جماعت، بل قول: دلته مراد الله او رسول تابعداري ده، نو دا ټول اقوال په یو مقصود دلالت کوي، لیکن د هر عالم تعبیر جدا دی.

۲- چې هر یو مفسر د عام لفظ بعضې انواع د مثال په طور ذکر کړي، مثلا د الله دا قول:

بعضې وايي: دلته د سابق نه مراد هغه کس چې په اول وخت کې مونږ ادا کوي، مقتصد هغه چې په درمیان وخت کې، او ظالم هغه چې د مازیگر مونږ ناوخته کوي، تر دې چې نمر زیر شي.

بعضې وايي: سابق هغه چې صدقه ورکوي، ظالم چې سود خوري، او مقتصد چې تجارت کوي. وغیره نو دا ټول انواع د عام لفظ لاندې راځي.

۳- کله لفظ ددوه معانو احتمال لري:

لکه د قسوره لفظ د ویشتونکي په معنی راځي، او د زمري په معنی هم.

۴- د معانو څخه په داسې الفاظو تعبیر کول چې یو بل ته نژدې وي:

مثلا د الله دا قول (ان تبسل) بعضې ووايي مطلب یې دی چې ان تحبس وتړلی شي، او بعضې وايي: ان ترتهن چې گانه کړی شي.

نو دا ټول اقسام د تنوع دي، او تضاد پکښ نشته، او پدې قسم اختلاف کې هیڅ ضرر نشته، زړکشي وايي: د تفسیر په کتابونو کې د یو ایت په تشریح کې د مفسرینو

مختلف اقوال راځي، نو څوک چې ناپوهه دی گمان کوي، چې دا اختلاف دی، حالانکه داسې نده، دپته اختلاف نه وايي: بلکې يو مفسر د ايت ظاهري معنی کړي وي، او بل لازمي معنی، دريم د ايت ثمره ذکر کړي، او د ټولو مقصد يو وي، صرف په عبارت کې اختلاف شته، خو مراد يو دی.

د اختلاف اسباب:

د تفسير په باب کې د مفسرينو اختلاف لاندې اسباب ته راجع دی:

۱- کله يو ايت کې د يو نه زيات قراتونه وي، نو يو مفسر د يو قرات مطابق تفسير وکړي، او بل د بل قرات.

مثال په طور د الله دا قول: لَقَالُوا إِنَّمَا سُكَّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَّسْحُورُونَ (15) مجاهد وايي: دلته د سکرته نه مراد بنديدل دي او ابن عباس وايي: چې جادو پرې وکړی شي، نو د اختلاف سبب د قرات مختلف والی دی ځکه مجاهد د سکرته په شد سره قرات تفسير کړی او ابن عباس د مخفف سکرته تفسير کړی.

دويم مثال: د الله دا قول: سَرَابِيلُهُمْ مِّنْ قَطِرَانٍ وَتَغَشَّىٰ وُجُوهُهُمُ النَّارُ (50)

حسن بصري واي: د قطران نه مراد ..

او ابن عباس وايي: ددې نه مراد ويلي شوې تانبه ده.

نو حسن بصري د قطران د قرات لحاظ کړی، چې د را نه لاندې تنوين نشته.

او ابن عباس د قطر ان قرات چې د را نه لاندې تنوين او قطر جدا لفظ دی او ان جدا.

۲- د اختلاف دويم سبب: د اعراب په وجوهو کې اختلاف ځکه اعراب په معنی

باندي اثر لري، د فاعل او مفعول به مابين کې فرق دادی چې فاعل مرفوع دی او مفعول به منصوب، نو که څوک قصدا يو حرکت هم بدل کړي، کافر به شي، لکه د الله دا قول: که څوک د رسوله (ل) نه لاندې د پيش په ځای زير ووايي نو کافر به شي.

نو دا دليل دی چې د اعراب تاثير په معنی باندي څومره ډير دی.

په اعراب کې د اختلاف مثال: د الله دا قول: وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا ۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ (7)

بعضو ویلي (الراسخون) عطف دی په الله باندې نو معنی دا شوه چې الله هم د متشابه په تفسیر پوهیږي او علما هم.

او بعضې وایي: نه راسخون مبتدا ده نو مطلب دا شو چې صرف الله پوهیږي او د راسخینو کار دادی چې تسلیم شي.

۳- کله یو لفظ مشترک وي، د یوې څخه ډیرو معنو ته شامل وي، په اشتراک لغوي سره نو یو مفسر یې په یوې معنی حمل کړي او بل یې په بله معنی او دواړه تفسیرونه صحیح دي، لکه د نکاح لفظ په عقد او جماع دواړو حمل کول صحیح دي.

او اشتراک صرف په فعل او اسم کې ندی واقع بلکې په حرف کې هم واقع دی، لکه مثلا (من) حرف د ابتدا په معنی هم راځي لکه د الله دا قول:

او د بعض په معنی راغلی دی لکه دا ایت:

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَىٰ مَا فِي قَلْبِهِ ۗ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ

او د سببیت په معنی راځي لکه:

کله یو لفظ مشترک نه دي خو مراد ترې په دوه کسه کې یو دی لکه ضمائر د الله دا قول: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى (8)

یا اسم جنس لکه الفجر او الشفق والوتر وغیره.

۴- کله په ایت کې د مطلق او مقید احتمال واقع وي:

مطلق هغه لفظ چې په حقیقت باندې د قید نه بغیر دلالت کوي، او مقید هغه چې په معنی باندې د شرط او قید سره دلالت کوي.

او دا قاعده ده چې د مطلق په مقید باندې حمل کول صحیح دي کله چې سبب او حکم متحد وي، البته ددې څلور صورتونه دي چې د علماو په بعضو کې اختلاف

شته ایا مطلق په مقید حمل کولی شو که نه؟ نو ددې اختلاف په وجه یو عالم مطلق په مقید حمل کوي، او بل یې نه.

لکه مثلا: الله د قتل په کفاره کې د غلام سره د مومن قید لگولی او په ظاهر کې یې ندی لگولی دغه شان د قسم په کفاره کې صرف د غلام لفظ دی د ایمان قید ورسره نشته، نو بعضې وايي: مطلق باید په مقید حمل کړی شي، لهدا په ظاهر او قسم کې کافر غلام ازادول صحیح ندی، لکه څنگه چې په قتل د خطا کې صحیح ندی.

او بعضې علما وايي: چې مطلق نه حمل کوو په مقید باندې، لهدا د ظاهر او یمین په کفاره کې د کافر غلام ازادول هم ذمه خلاصوي.

۵- عموم او خصوص د اختلاف سبب دی:

عام هغه لفظ چې په ډیرو افرادو دلالت کوي لکه د الله دا قول:

دا ایت هر غل سړي او بنځې ته بغیر د تخصیص نه شامل دی.

نو عموم او خصوص د مفسرینو د اختلاف سبب دی، ځکه دوی کله د یو لفظ باره کې اختلاف کړی وي چې ایا عام دی که خاص لکه دا ایت: **وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّىٰ يُؤْمِنَ ۚ**

بعضې وايي: د مشرکات لفظ عام دی د یهودو او نصاراو بنځو ته هم شامل دی.

لهذا دا ایت: **وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ**

ددغې لپاره مخصص دی.

او بعضې وايي: نه دغه ایت صرف مشرکاتو ته شامل دی، نو په دې بل ایت کې هیڅ تخصیص نشته.

۶- حقیقت او مجاز د اختلاف سبب دی:

حقیقت هغه لفظ چې په حقیقي معنی دلالت کوي، چې لغت کې د هغې لپاره دغه لفظ ایخودلی شوی، او مجاز دا چې یو لفظ په بله معنی دلالت وکړي.

البته د علماو مابین کې اختلاف شته چې ایا مجاز په قران کې شته که نه.

ددې مثال دا ایت: **وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى** (43)

حسن بصري وايي: مطلب دا چې الله جنتيان په جنت کې خندوي، او جهنميان په جهنم کې ژروي.

نو د اضحک او د ابکی حقيقي معنی يې کړې.

او ضحاک وايي: ځمکه يې په نبات راشنه کولو سره خندولې، او اسمان يې په باران سره ژرولې.

نو دا مجازي معنی شوه.

۷- په اظهار او اضمار کې اختلاف:

کله مفسرين د ضمير په مرجع کې اختلاف کوي، کله چې فاعل په فعل کې مستتر وي، لکه د الله دا قول:

بعضې وايي: دې نه مراد جبريل دی، او نور وايي: الله دی، چې محمد صلی الله عليه وسلم ته رانژدې شو

۸- په نسخ او احکام کې اختلاف:

مثلا ددې ایت باره کې اختلاف:

جابر رضي الله عنهما وايي: دا ایت منسوخ ندی، او د هغه چا باره کې دی چې مثلا صحرا کې روان يې د قبلي معلومات ورته نشته.

او ابن عباس وايي: دا ایت منسوخ دی، ځکه اول رسول الله بيت المقدس ته مونځ کوو، او بيا يې ورته د کعبې حکم وکړ.

۹- د حديث په وجه اختلاف:

ځکه يو مفسر ته حديث رسيدلی او بل ته نه.

مثلا: د الله دا قول: **وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا** ٥

او دا: **وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ** ٦ **وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ أَمْرِهِ يُسْرًا** (4)

علي رضي الله عنه ددې ايتونو نه استدلال كړی و چې د كومې نبخې خاوند وفات شو، نو پدې كې به اوږد عدت تيروي.

شايد هغه ته سبيعه رضي الله عنها د هغې خاوند وفات شوی و، او هغه حامله وه، نو د وفات نه لږ وخت پس يې بچي پيدا شو، هغې د رسول الله څخه پوښتنه وكړه نو هغه وفرمايل: چې ته كولى شې نكاح وكړې.

د تفسیر اسالیب (طریقی)

درې مصطلحات چې باحثین یې د اصول التفسیر په کتابونو کې د بحث لاندې راوړلي هغه په لاندې ډول دي:

۱- الاتجاه، ۲- المنهج، ۳- الاسلوب.

د پخواني علماو په کتابونو کې دا مصطلحات وجود نلري، او پدې زمانه کې باحثین ددې الفاظو په معنی کې اختلاف لري، نو بعضې ورله یو تعریف ذکر کوي، او نور ورله بل شان.

زما په نزد پدې کې فرق شته:

نو اتجاه هغه هدف ته وایي چې مفسر ورته رسیدل غواړي.

او منهج هغې لارې ته وایي چې دغه هدف ته بوتلل کوي.

او اسلوب هغې طریقی ته وایي چې مفسر یې د منهج د انتخاب په وخت اختیاريوي چې هدف ته ورسېږي.

د وضاحت لپاره زه مثال بیانوم: څه خلک غواړي چې یو ښار ته سفر وکړي، د دغه ښار ددوی اتجاه ده، لیکن دوی مختلف مناهج اختیار کړل، بعضې په وچه سفر کوي، او بعضې نور د بحر په ذریعه او دریم قسم په جهاز کې سپاره شول نو دا مختلف مناهج دي، د یو اتجاه لپاره.

او اسلوب دادی چې یو جماعت ددوی څخه هدف ته تیزه لاره اختیاره کړه چې هیڅ تفریح او سیاحت پکښ نشته یعنی جهاز او نورو د استراحت اسلوب اختیار کړ چې په مختلفو ښارونو به تیر شي، سیر به وکړي.

ددې مثال تطبیق په تفسیر باندې هم وکړه، نو اتجاه یا هدف د مفسر یا د عقیدې مسایل وي، چې وضاحت یې وکړي، یا ترې دفاع وکړي، نو پدې قسم مفسر باندې اتجاه عقدي غالب ده.

او دا مفسر د عقیدې د اثبات لپاره یو خاص لاره غوره کوي، مثلاً بعضې د اهل سنت والجماعت په لاره ځي، بعضې د شيعه گانو منهج، او بعضې نور د معتزله و په منهج تفاسير ليکلي، څه نور شته چې د صوفيانو منهج يې انتخاب کړی. ددوی اسلوب هم مختلف دی، نو بعضې داسي دي چې اول ایت ذکر کړي، بیا د ایت د الفاظو وضاحت، او اجمالي معنی، او د هغې نه احکام او مسایل رايستل، او څه مفسرين اول ایت ذکر کړي، بیا د الفاظو وضاحت او اجمالي معنی، دريم قسم مفسرين د يوې قضيې باره کې د قران مختلف ایتونه راجمع کړي، د مصحف د ترتيب مراعات يې نه وي کړی، کله مفسر په خپله رایه اکتفا کوي، او کله چې مفسرينو اقوال نقل کړي، خو ددې مابین کې مقارنه وکړي، او راجح بیان کړي، نو دپته اسلوب وايي.

نو د مفسرينو اسالیب څلور دي:

۱- التفسير التحليلي. ۲- التفسير الاجمالي. ۳- التفسير المقارن. ۴- التفسير الموضوعي.

اول: التفسير التحليلي:

پدې اسلوب کې مفسر د مصحف د ترتيب مطابق د قران د يو يو ایت وضاحت کوي، برابره ده که يو څو ایتونه تشریح کړي، او که يو سورت يا ټول قران. بیا د هر يو ایت د الفاظو وضاحت په هغې کې د بلاغې وجوه بيانول، اسباب نزول، او احکام رايستل.

ددې اسلوب خصوصيات:

۱- دا په ټولو کې قدیم او زور اسلوب دی، تفسير په پخواه زمانه کې په همدې اسلوب و، عبدالله بن مسعود فرمائي: کله چې به مونږ کې يو تن لس ایتونه ولوستل نو د هغې نه به يې تجاوز نه کوو، تر څو چې به د هغې په معنی او احکامو خبر نشول.

۲- دا اسلوب د تفاسير په کتابونو غالب دی، او مشهور تفاسير پدې اسلوب ليکلي شوي، لکه تفسير طبري، خازن، ثعلبي، واحدي، بغوي، ابن عطيه، شوکاني، ابن کثير وغيره.

۳- پدې اسلوب کې مفسرين مختلف دي، بعضې اختصار کوي، او بعضې نور د تطويل څخه کار اخلي، څه تفسيرونه په يو جلد کې دي، او څه خو په دريش جلدو مشتمل دي.

۴- پدې اسلوب کې د مفسرينو مناهج او اتجاهاات مختلف دي بعضې په نقل او ماثور باندې اعتماد کوي، او د اهل سنت د طريقې څخه تجاوز يې ندی کړی، او څه مفسرينو د اهل بدعت منهج اختيار کړی، څه داسې دي چې په کثرت سره يې اسراييلي روايات، قصې، بيانيې کړي، يو قسم مفسرين داسې هم دي چې د بلاغې قواعد يې په کثرت سره ذکر کړي، بعضې د احکامو متعلق ايتونه په تفصيل سره تفسير کوي، او يو قسم خو د ساينس په ذريعه د قران تشریح کوي، او نور داسې هم شته چې د نحو يا د علام کلام څخه يې د تفسير کتابونه ډک کړي.

۲- التفسير الاجمالي:

مفسر پدې اسلوب کې د مصحف د ترتيب مطابق يو يو ايت اجمالي طور سره شرح کوي، د ايت اهداف او مقاصد هم ذکر کوي. دې لپاره چې د قران فهم قاري او مستمع لپاره اسان وگرځي.

دا د ترجمه معنويه په څير دی، چې مترجم د الفاظو مراعات نکوي، بلکې د ايت عام مطلب واضحوي، کله کله خو سبب نزول يا قصه هم ذکر کوي.

دا قسم تفسير اکثر په راډيو يا ټي وي کې د عوامو د فايدي لپاره نشرولی شي. د تفسير اجمالي په طريقه ليکل شوي تفاسير دادي:

۱- تفسير کلام المنان د عبدالرحمن السعدي (د ابن العثيمين استاذ).

۲- التيسير في احاديث التفسير محمد المكي الناصري.

۳- تفسیر الاجزا العشره الاولى د محمود شلتوت.

۳- التفسیر المقارن:

چې مفسر د یو ایت نه لاندې نصوص راجمع کړي، برابره ده که د قران ایتونه وي، که احادیث، د صحابه و یا تابعینو اقوال، یا د اسماني کتابونو ایتونه، او بیا ددې نصوصو مابین کې مقارنه وکړي، د دلایلو په مابین کې موازنه، او هغې کې یو ته ترجیح ورکړي.

پدې سره معلومه شوه چې ددې اسلوب میدان واسع دی، او د مقارنې ډیر وجوه شته:

۱- د یو قراني ایت مقارنه د بل سره کول، برابره ده که دواړه موافق دي، او که ظاهر کې یې اختلاف، او دیته تاویل مشکل القران وایي، ددې باره کې مصنفات معلوم دي، کله په دوه ایتونو کې مقارنه ددې لپاره وي، چې د یو ایت فهم په بل باندې متوقف دی، ځکه یو ایت بل لره تکمیل دی، دا اکثر د قصو باره کې وارد ایتونو کې کیږي، ځکه قصه په یو مقام کې په اجمال سره ذکر شوې وي، او بل مقام کې یې تفصیل راغلی.

۲- د ایت او حدیث مابین کې مقارنه کول، ځکه ددواړو مابین کې توافق دی، یا تعارض، علماو ددې مقارنې په اړه د مشکل القرآن او مشکل الحدیث په اړه کتابونه لیکلي.

۳- کله مقارنه د قران ایت او د تورات یا انجیل د نص مابین کې کولی شي، ددې لپاره چې د قران فضل ښکاره کړي، او دا چې هغه په ټولو سابقه کتابونو باندې مهیمن دی، او په تورات او انجیل کې خلکو تحریف کړی.

پدې باب کې ډیر کتابونه لیکل شوي چې اهم کتاب پکنس د موريس بوكاي دی، د (القرآن الکریم والتوراه والانجیل والعلم) په نوم یادېږي.

بل کتاب (محمد في التوراه والانجیل والقرآن) د استاذ ابراهیم خليل.

۴- کله مفسر د نورو مفسرينو اقوال نقل کړي، او د هغې مابین کې مقارنه وکړي، د هر مفسر دلایل او د هغې مناقشه کول، او بیا دده په نزد راجح ته ترجیح ورکول. د ټولو نه مخکې دا طریقه ابن جریر الطبري په خپل تفسیر کې اختیار کړې، د ایت په تفسیر کې مختلف اقوال ذکر کول، او راجح ته ترجیح ورکول، په ضعیف د ضعف حکم لگول سره د دلیل ذکر کولو.

۴- التفسیر الموضوعي:

پدې اسلوب کې مفسر د مصحف د ترتیب مطابق د یو یو ایت تشریح نکوي، بلکې د یو موضوع انتخاب کوي، او د هغې باره کې د قران کریم مختلف ایتونه راجمع کړي.

ددې اسلوب بنیاد خو د رسول الله په زمانه کې وضع شوی و، البته دا مصطلح په څوارلسمه صدۍ کې په نوې جامه کې مینځ ته راغلی.

د سلفو په زمانه کې د تفسیر موضوعي مختلف شکلونه مونږ وینو لکه:

۱- د قران تفسیر په قران سره کول:

ځکه د یو موضوع متعلق د قران مختلف ایتونه په یو مقام کې راجمع کول، د تفسیر موضوعي مهمه درجه ده، چې ستره نتیجه لري.

دا کار د ټولو نه مخکې رسول الله کړی، ځکه هغه پدې ایت کې د مفاتیح الغیب تشریح د قران په بل ایت سره کړې

د غیب چابیانې پینځه دي:

۲- د احکامو د ایتونو تفسیر:

پخوانو مفسرينو د فقهي مسایلو باره کې د قران ایتونه په مستقل کتابونو کې جمع کړي، او د هغې تشریح یې کړې، لکه دې باره کې کتابونه په لاندې ډول دي:

۱- الجامع لاحکام القرآن د قرطبي.

۲- احکام القرآن د جصاص.

۳- احکام القرآن د ابن العربي.

- ۴- نیل المرام من تفسیر آیات الاحکام د محمد صدیق حسن خان.
او د فقهي مسایلو باره کې د ایتونو تفسیر هم د تفسیر موضوعي قسم دی.
۳- الاشباه والنظائر:
- پدې قسم کتابونو کې مفسر د قران یو یو لفظ ذکر کوي، د هغې معنی بیانول، او دا چې په قران کې په کومو مقاماتو کې وارد دی، او په څو معانو استعمال دی.
دې باره کې مشهور کتابونه په لاندې ډول دي:
- الأشباه والنظائر في القرآن الكريم د مقاتل بن سلیمان.
 - التصاریف د يحيی بن سلام.
 - بصائر ذوي التمييز في لطائف الكتاب العزيز د فیروز آبادي.
 - نزهة الأعين النواظر في علم الوجوه والنظائر: لابن الجوزي.
 - كشف السرائر في معرفة الوجوه والأشباه والنظائر د ابن العماد.
 - الأشباه والنظائر في الألفاظ القرآنية التي ترادفت مبانيها وتنوعت معانيها. د ثعالبي.
- پدې کتابونو باندې د لغت جانب غالب دی، ځکه دوی د هغه الفاظو د ذکر التزام کړی، چې په صورت کې متحد دي، او په هر سیاق کې جدا معنی لري، او دا هم د تفسیر موضوعي یو شکل دی.
- ۴- تفسيري دراسات:
- د پخوانو علماو کوشش صرف په لغوي جانب پورې محدود نه و، بلکې هغوی د یو موضوع متعلق ایتونه هم جمع کړي، لکه د نسخ، قسم، مشکل، امثال، وغیره موضوعات.
- نو دوی د ناسخ او منسوخ ایتونو په اړه مستقل کتابونه ولیکل، دارنگه هغه ایتونه چې په قسم مشتمل دي، او دې باره کې مصنفات په لاندې ډول دي:
- الناسخ والمنسوخ د أبو عبیدة القاسم بن سلام.

تأويل مشكل القرآن د ابن قتيبة.

أمثال القرآن ي ماوردي.

التبيان في أقسام القرآن د ابن القيم.

مجاز القرآن ي العز بن عبدالسلام.

ددې نه معلوميږي چې تفسير موضوعي اگر چې په پخوا زمانه کې پدې شکل او نوم مشهور نه و، البته ددې بدايات موجود وو.

پدې زمانه کې د تفسير موضوعي باره کې کتابونه ډير شوي، مکتبات ترې ډک دي او دا ميدان د باحثين لپاره کولاو کړی شوی.

همدا وجه ده چې د باحثينو د اسانتيا لپاره د قران ایتونه د موضوعاتو مطابق راجمع کړی شوي، او دې باره کې مشهور کتاب د مستشرق جول لابوم دی چې د تفصيل آیات القرآن الکریم په نوم ياديږي، او دا په ۳۵۰ موضوعاتو مشتمل دی، او بايد دا خبره په ذهن کې کيږدو چې د تفسير موضوعي باره کې مکمل تفسير تر اوسه چا ندی ليکلی چې ټول قران ته شامل وي.

د تفسير موضوعي انواع:

دا په درې قسمه دی:

۱- باحث د قران کریم يو لفظ راواخلي، ددې باره کې د قران کریم ټول ایتونه راجمع کړي، يا ددې د مشتقاتو باره کې، بيا ددغې ایتونو تشریح او قران په څومره معانو کې استعمال کړي، او ددغه ایتونو دلالت واضح کړي.

د الاشباه والنظائر کتابونه هم دا طريقه اختياري، البته هغوی صرف د لفظ په معنی باندې اکتفا کړي، او د هغې د مختلفو مقاماتو مابین کې يې ربط ندی بيان کړی.

د تفسير موضوعي ددې قسم باره کې ليکل شوي کتابونه په لاندې ډول دي:

- کلمة (الحق) في القرآن الکریم د الشيخ محمد بن عبدالرحمن الراوي.

- المصطلحات الأربعة في القرآن (الإله، الرب، العبادة، الدين) د أبو الأعلى المودودي.
- الأمة دلالتها العربية والقرآنية للدكتور أحمد حسن فرحات.
- الحمد في القرآن الكريم للدكتور محمد خليفة.
- من مفردات القرآن المنافقون للدكتور جميل غازي.
- تأملات حول وسائل الإدراك في القرآن الكريم للدكتور محمد الشرقاوي.

دويم قسم:

د يوي مسالي په اړه د قران مختلف ايتونه جمع كول، د هغې تحليل، مناقشه او مختصره شرح كول، او د مسالي باره كې د قرآن د حكم وضاحت. پدې قسم كې د مفسر ټول تركيز په موضوع يې، نو ځان په قراتو ذكر كولو نه مشغولوي، يا د اعراب وجوه، د بلاغې صورتونه، البته كه د موضوع سره يې تعلق يې نو بيانوي يې.

او دا د تفسير موضوعي مشهور قسم دی.

دې باره كې پخوا او اوس زمانه كې ډير كتابونه ليكل شوي، بلكې د اعجاز القرآن، ناسخ او منسوخ، احكام القرآن، امثال القرآن وغيره كتابونه ددې قسم څخه دي.

پدې زمانه كې د اجتماعي، اقتصادي، او سياسي موضوعاتو متعلق د تفسير موضوعي باره كې كتابونه په لاندې ډول دي:

آيات الجهاد في القرآن الكريم د كامل سلامة.

المال في القرآن د محمود غريب.

دستور الأخلاق في القرآن د محمد عبدالله.

التفسير العلمي للآيات الكونية في القرآن الكريم د حنفي أحمد.

القرآن والطب د محمد وصفي.

التربية في كتاب الله د محمود عبدالوهاب.

او داسې نور.

۳- د قرآن په يو سورت کې د موضوع انتخاب او ددغې سورت په رڼا کې يې دراسه کول.

دا قسم د دويم پشان دی، خو دايره يې د هغې نه تنگه ده.

د قرآن هر سورت په يو موضوع مشتمل دی، چې ټول ايتونه يې د هغې سره ربط لري، دې باره کې د سيد قطب تفسير (في ظلال القرآن) مهم دی، ځکه هغه د هر سورت په ابتدا کې د هغې مقاصد بيانوي.

ددې قسم مطابق ليکلی شوي کتابونه په لاندې ډول دي:

تصور الألوهية كما تعرضه سورة الأنعام دكتور إبراهيم الكيلاني.

نماذج من الحضارة القرآنية في سورة الروم د عبدالمنعم الشفيح.

قضايا العقيدة في ضوء سورة ق كمال محمد عيسى.

قضايا المرأة في سورة النساء د محمد يوسف.

سورة الواقعة ومنهجها في العقائد محمود غريب.

ددې نه معلومه شوه چې تفسير موضوعي د تفسير يو مهم اسلوب دی، او ددې

ډير خصوصيات دي، چې دا وخت د وضاحت يې ندی.

د تفسیر طریقی:

الله تعالی په قران کریم کې د تدبر کولو حکم کړی، همدا وجه ده چې صحابه و او د امت نورو علماو پدې لاره کې محنت کړی، د قران معاني یې بیان کړي، او احکام یې ترې مستنبط کړي، هغوی که به په قران کریم کې د یو ایت تفسیر موندنه کړ، نو په هغې به یې اکتفا کوله، او که د قران تفسیر به قران کې نه و، نو حدیث ته یې رجوع کول طریقه وه، او که د ایت په تفسیر کې به حدیث میلاو نشو، د صحابه و اقوالو ته به لارل، او که دا هم نه وه، نو اجتهاد به یې کوو.

لهذا د تفسیر طریقی دوه دي:

۱- تفسیر بالمنقول.

۲- تفسیر بالرأی.

او ددې وضاحت په لاندې ډول دی:

اول: تفسیر بالمأثور یا تفسیر بالنقل:

چې په قران کې د یو مجمل ایت تفسیر راشي، یا حدیث، او یا د صحابي په قول کې، او د تابعي په قول کې اختلاف دی، چې ایا دا تفسیر بالمأثور دی که تفسیر بالرأی.

ددې قسم فضلیت او مرتبه:

دا د تفسیر اعلی قسم دی، ځکه چې:

۱- ځکه د قران د یو ایت تشریح خو الله په خپله په بل ایت سره کړي وي، او الله په خپل کلام ښه پوهه دی.

۲- یا به رسول الله په حدیث سره کړي یې، نو رسول الله خو د قران شارح دی.

۳- یا به صحابي کړي یې، نو هغوی په قران تر ټولو زیات پوهیدل.

او دا قسم د سند د صحت سره مشروط دی، چې سند به یې ثابت وي.

په تفسیر بالماثور کې خرافات او د ځانه جوړ شوي روایات داخل کړی شوي او ددې مختلف اسباب دي چې بعضې په لاندې ډول بیانېږي:

۱- د اسلام دشمنانو چې په ظاهر کې یې اسلام قبول کړی و، او محرف اخبار یې د خپلو کتابونو څخه د تفسیر په باب کې داخل کړل.

۲- هغه فرقې چې ځان اسلام ته منسوبوي، لکه روافض دوی د ځانه احادیث جوړ کړل او د رسول الله او صحابه و طرفته یې د دروغو نسبت وکړ.

۳- د صحابه و طرفته منسوب اقوال بغیر د سند نه نقل کول چې حق او باطل او صحیح او ضعیف د یو بل سره گډوډ شو.

لهذا تفسیر بالماثور په دوه قسمه دی:

۱- هغه چې د صحت او قبولت په اړه یې دلیل وجود ولري.

۲- هغه چې سند سره ندی ثابت، ددې قسم رد کول ضروري دي، او د ضعف بیان چې خلک پرې د هوکه نشي.

دا گمان کول چې په تفسیر بالماثور کې د مفسر کار صرف نقل دی، نور هیڅ د فهم سره یې کار نشته، غلط گمان دی. ځکه پدې قسم تفسیر کې مفسر د یو ایت تفسیر په بل ایت سره کوي، یا حدیث یا قول صحابي، سره نو که چیرته مفسر د اجتهاد په درجه فایز ندی، نو دا عمل څنگه کولی شي؟ او د تفسیر بالماثور لوستونکی هم په مشقت سره د مفسر مذهب او رای ته رسیدل کولی شي، دې لپاره د صاحب رای لپاره دا مشکل او خطرناک تفسیر دی، ځکه کوم مفسر چې په رای سره تفسیر کوي، هغه خپل قول په صراحت سره ذکر کوي، او کوم مفسر چې تفسیر بالماثور کوي، یعنی اصل کې خو صاحب رای دی، خو په تفسیر کې یې د ماثور اسلوب اختیار کړی، نو دا خلکو ته د هوکه وړ کولی شي، ځکه د خپلې رای تایید به په نصوصو سره کوي.

د تفسیر بالماثور مصادر:

او دیته طرق التفسیر هم وایي، هغه مصادر چې په تفسیر بالمأثور کې مفسر ورته رجوع کوي:

اول: قران کریم:

او دا په ټولو کې بهتره طریقه ده، ابن تیمیه فرمایي: د ټولو نه بنایسته طریقه د قران تفسیر په قران سره کول دي، ځکه الله یو ځای کې اجمال کړی، نو بل ځای کې تفصیل.

ځکه که یو ځای کې ایت مطلق راغلی، نو بل مقام کې یې تقيید شوی، یا عام راغلی، بل ځای یې تخصیص شوی.

د تفسیر القران بالقران مثال:

الله تعالی فرمایي:

او ادم علیه السلام د خپل رب څخه بعضې الفاظ ازده کړل.

بل مقام کې یې ددې وضاحت کړی:

۲- حدیث:

ابن تیمیه فرمایي: که په قران کې دې د ایت تشریح مونده نکره، نو حدیث ته لار شه، ځکه دا د قران شارح دی.

بلکې امام شافعي فرمایي: د رسول الله هر حکم د قران څخه اقتباس دی.

البته باید د روایت د سند تحقیق وکړی شي، چې ایا حدیث ضعیف دی که صحیح.

او الله د حدیث حفاظت د علماو په لاسونو کړی، همدا وجه ده چې کله هارون

رشید د یو زندیق د وژلو اراده وکړه، چې د ځانه یې احادیث وضع کړي وو، نو زندیق

ووویل: ما خو د ځانه د حرام او حلال متعلق څلور زره احادیث وضع کړي، چې یو

حرف یې هم رسول الله ندی ویلی، خو ما د ځانه منسوب کړي، نو هارون ووویل: ابو

اسحاق او عبدالله بن المبارک شته کنه، هغوی به یو یو حرف ترې راوباسي.

سنت څرنگه د قران وضاحت کړی:

ددې ډیر شکلونه دي:

۱- سنت د قران د مجمل ایت تشریح کړې، د مشکل وضاحت، د عام تخصیص، او د مطلق تقيید.

د اول مثال: د مونځونو وختونه، د رکعتونو تعداد، د مونځ کیفیت.

د دویم مثال: رسول الله د تور او سپین تار وضاحت کړې، چې ددې نه مراد د ورځ سپین والی او د شپې تورتم دی.

د دریم مثال: رسول الله د ظلم تخصیص په شرک سره کړې.

د څلورم مثال: د الله دا قول: (وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا...) دې کې ید مطلق دی خو حدیث کې یې تقيید راغلی، چې د څنگل پورې لاس مراد ندی، بلکې ښې لاس د مفصل الکف پورې مراد دی.

۲- د لفظ د معنی وضاحت یا د هغې متعلق بیانول:

لکه د مغضوب علیهم نه مراد په حدیث کې یهود او د الضالین نه مراد نصارا دي.

۳- په قران کې بعضې مسایل نشته چې حدیث کې په قران باندې زیادت شوی، لکه د زاني رجم کول په حدیث سره ثابت دي.

۴- د تاکید وضاحت:

سنت د حدیث موافقت کې راځي لکه نبي صلی الله علیه وسلم فرمایي: د یو مومن لپاره جایز ندی چې د بل چا مال استعمال کړي، مگر که هغه راضي وي.

ددې موافقت په قران کې د الله دا قول دی: وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (188)

ددې نه معلومه شوه چې حدیث د تفسیر بالماثور اهم مصدر دی.

دریم مصدر: د صحابي قول:

ابن تیمیه فرمایي: که په قران او سنت کې تشریح مونده نکړې، نو د صحابي قول ته رجوع کوه، ځکه دوی په قران ښه پوهه لري، خصوصاً د صحابه و علما.

څلورم مصدر: د تابعي قول:

ابن تیمیه فرمائي: که په قران، حديث، او د صحابي په قول کې د ايت وضاحت نه وي، نو د تابعي قول ته رجوع بايد وکړو، لکه مجاهد بن جبر، دا په تفسير کې يوه معجزه ده، او سعيد بن جبیر وغيره.

د تفسير بالماثور حکم:

کله چې دا صحيح ثابت شي، قبول يې ضروري، او ددې نه اعراض کول صحيح ندي.

دويم: تفسير بالراي:

د رای نه مراد اجتهاد دی، يعني په اجتهاد سره د قران تفسير.

کله چې په مفسر کې د اجتهاد شروط موجود دي، نو دده تفسير محمود دی، او کله چې خواهش پرست دی، او د مفسر شروط پکښې نشته نو تفسير يې مذموم دی. نو پدې سره واضح شوه چې تفسير بالراي په دوه قسمه دی:

۱- تفسير په رای محمود سره.

۲- تفسير په رای مذموم سره.

اولنی قسم: تفسير په محمود اجتهاد سره:

هغه تفسير ته وايي چې د قران سنت څخه ماخوذ وي، او مفسر په لغت کې مهارت لري، د عربي په اسلوب هم پوهه دی، او د شريعت په اصولو او فروعو خبر دی. او رسول الله ابن عباس ته ددې قسم دعا کړې.

د تفسير بالراي المحمود حکم:

علمو ددې اجازه ورکړې خو په پورتنو شروطو، او ددوی دلایل په لاندې ډول دي:

۱- الله فرمائي:

ايا دوی په قران کې تدبر نکوي.

ډير ايتونه شته چې د تدبر طرفته دعوت ورکوونکي دي.

۲- د ډيرو ايتونو په تفسير کې د صحابه و اختلاف پدې دلالت کوي چې هغوی اجتهاد کړی و.

په رای مذموم سره تفسیر:

چې مفسر د شریعت په نصوصو اعتماد ونکړي، او د خواهش په بنا تفسیر وکړي، او دا کار د بدعتیانو دی چې د خپل غلط مذهب د اثبات لپاره د قران ایتونه استعمالوي.

د تفسیر بالرای المذموم حکم:

دا قسم تفسیر حرام دی، ابن تیمیه فرمایي: صرف په رای سره د قران تفسیر کول حرام دي.

ددې په تحریم باندې د قران بیسماره ایتونه دلالت کوي، لکه الله فرمایي: او هغه څه پسې مه ځه، چې علم د سره نشته، ځکه د ټولو حواسو باره کې به الله پوښتنه کوي.

په حدیث کې راځي: چا چې د قران تفسیر په رای سره وکړه، او حق ته ورسیده، نو دده حق ته رسیدل هم غلط دي.

ددې باره کې د صحابه و او تابعینو څخه متعدد اقوال نقل دي، چې د هغوی په احتیاط، او په قران کې د رای او اجتهاد کولو څخه په اجتناب دلالت کوي، لکه مسروق فرمایي: د تفسیر څخه ډډه وکړئ، ځکه دا خو د الله له طرفه روایت دی.

د تفسیر مناہج:

کله چې په اسلام کې عجم داخل شو، او د مشرکانو نه علاوه، نور کفار لکه مجوس، نصارا وغیره و اسلام ته غاړه کیخوده، نو ددې اثر و چې د تفسیر مصادر ډیر شو، نوي مصادر پیدا شو، او منحرف عقاید مخې ته راغلل، لکه شيعه گان، معتزله، خوارج، صوفیان، او هرې فرقې د ځان لپاره د تفسیر یو منهج اختیار کړی و.

د مفسرینو اهداف جدا وو، چا په اصلي مصادر و اعتماد کړی، نو چا صرف عقل حاکم گنرلی، چا په یو خاص فن باندې تفسیر ککړ کړی، لکه نحوي چې تفسیر لیکلی نو د نحو د قواعدو څخه یې ډک کړی، دغه شان فقیه د فقه څخه، مورخ د تاریخ، او متکلمینو د علم کلام څخه.

د مفسرینو د مناہجو باره کې مختلفو علماو کتابونه لیکلي، مونږ به دغه مناہج په اختصار سره پیش کړو.

اول: د تفسیر بالمأثور منهج:

الله فرمائي:

او تاته مونږ دا قران دې لپاره نازل کړی، چې خلکو ته د ایتونو وضاحت او تفسیر وکړي.

همدا وجه وه چې صحابه و په تفسیر کې قران، یا حدیث ته رجوع کړي، او یا یې اجتهاد کړی، او وروسته تابعینو د هغوی څخه دا علم ازده کړی، نو دیته تفسیر بالمأثور وایي.

د تفسیر بالمأثور د روایت د ضعف اسباب:

کله چې تفسیر بالمأثور (یعني د رسول الله حدیث، د صحابي) قول د قران د تفسیر په اړه په صحیح سند ثابت شي، نو مقبول دی، او په بل هر تفسیر مقدم دی، البته په تفسیر بالمأثور کې ضعیف روایات داخل کړی شوي، نو باید احتیاط او تثبت

وکړو، نو د بحث او تحقیق نه وروسته به روایت قبلولی شي، او د تفسیر په باب کې روایات داخل کړی شوي، ددې اسباب په لاندې ډول دي:

۱- وضع:

کله چې گمراه فرقي مينځ ته راغلې، نو هغوی غوښتل چې خپل عقاید د قران په نصوصو سره تایید کړي، او کله چې هغوی په خپل تایید کې نصوص موندل، نو د ځانه یې احادیث وضع کړل، لکه معتزله، روافض، او صوفیان، همدا کار د اسلام په اولنۍ صدیو کې هغه کسانو کړی، چې مقصود یې بادشاهانو ته تقرب حاصلول وو، او د اسلام دشمنانو کله چې په توره د اسلام د کمزوري کولو څخه عاجز وگرځیدل.

۲- اسراییلي روایات:

قران د پخوانو امتونو قصې په اجمال سره ذکر کړي، انساني نفس تفصیل طلب کوي، لهدا مسلمانانو به د یهودو د علماو څخه ددې قصو د تفصیل پوښتنه کوله، کوم یهود چې په اسلام کې داخل شوي وو، نو دارنگه د تفسیر په کتابونو کې اسراییلي روایات داخل شو، او دا خبره معلومه ده چې تورات او انجیل د تحریف څخه خالي نه وو، لهدا اسراییلي روایات ددرې حالاتو څخه د یو نه خالي ندي:

۱- کله چې اسراییلي روایت زمونږ د شریعت د اصولو برابر و.

۲- چې مخالف وي.

۳- نه مخالف وي او نه موافق.

د اولني قسم په قبلولو کې هیڅ حرج نشته، ددویم قسم بطلان واضح دی، او ددریم نه تکذیب کولی شو، نه تصدیق.

لهذا په تفسیر بالماثور کې تثبت پکار دی، چې اسراییلاتو ته توجه وکړو.

۳- د سند حذف:

په ابتدا کې د صحابه و اقوال په سند سره د یو بل څخه نقل کیدل، کله چې فتنه واقع شوه، نو خلکو سند حذف کول شروع کړل، دې لپاره چې د صحیح او ضعیف امتیاز ختم شي، نو پدې وخت کې د سند پیژندل ضروري امر وگرځید.

د تفسير بالمأثور تدوين (په کتابونو کې ليکل):

ابن عباس رضي الله عنهما مجاهد ته تفسير بيان کړی، او هغه ليکلی، د عبدالملک بن مروان په درخواست سعيد بن جبیر د تفسير يوه صحيفه ليکلې وه، ابو العالیه د ابی بن کعب يوه نسخه ليکلې، د معتزله و شیخ عمرو بن عبید د حسن بصري څخه تفسير ليکلی، د زید بن اسلم سره د تفسير يو کتاب وجود لره، اسماعیل بن سدي د تفسير کتاب ليکلی و.

لهذا د ابن تیمیه دا خبره غلطه ده چې په تفسير کې اول کتاب ابن جریج ليکلی، او په يقين سره دا ویلی شو، چې اولنی تفسير چې شامل او کامل دی، هغه د ابن جریر الطبري تفسير دی، چې په ۳۱۰ کې وفات شوی.

د تفسير بالمأثور په طرز ليکل شوي تفاسير:

جامع البيان عن تأويل آي القرآن لابن جرير الطبري.

تفسير القرآن العظيم د ابن أبي حاتم الرازي.

بحر العلوم: لأبي الليث السمرقندي.

الكشف والبيان عن تفسير القرآن لأبي اسحاق الثعلبي.

معالم التنزيل لأبي محمد الحسين بن مسعود.

المحرر الوجيز لابن عطية.

تفسير القرآن العظيم لابن كثير الدمشقي.

الجواهر الحسان في تفسير القرآن: عبدالرحمن الثعالبي.

الدر المنثور في التفسير بالمأثور: جلال الدين السيوطي.

فتح القدير الجامع بين فني الرواية والدراية من علم التفسير: محمد بن علي

الشوكاني.

أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن: محمد الأمين الشنقيطي.

د تفسير فقهي منهج:

الله تعالی قران کریم د عظیم حکمتونو لپاره نازل کړی، چې د هغې څخه بعضې په لاندې ډول دي:

۱- د عقیدې اصلاح.

۲- د اخلاقو برابرول.

په قران کې د عقایدو باره کې وارد ایتونه د اولني حکم لپاره کافي دي، او د دویم لپاره د احکامو ایتونه مختص دي. الله دا احکام دخلکو لپاره مشروع کړي، نو چا چې ددې نه بغير عمل وکړ، گمراه شو، او چا چې ددې نه علاوه په بل څه فيصله وکړه، نو کافر شو، او قران ټول يا اکثر ایتونه په عقایدو او احکامو مشتمل دي، ځکه د قصو، وعد او وعید ایتونه هم بدې دواړو کې داخل دي.

دې کې هېڅ شک نشته چې ایت همیشه د مسالې باره کې صریح نه وي، نه په هغې باندې قطعي طور سره دلالت کوي، لکه څنگه چې د رسول الله احادیث یو شان ندي، بلکې بعضې ضعیف او بعضې نور صحیح دي.

همدا وجه وه چې اجتهاد ته اړتیا پېښه شوه، او د فقه په نوم یو علم مخې ته راغلی، نو صحابه و په قران کې تدبر وکړ، او د هغې څخه یې احکام مستنبط کړل، په ډیرو مسایلو کې هغوی متفق وو، البته بعضې وختونو کې یې اختلاف هم کړی، او ددوی اختلاف د راتلونکو فقهاو د اختلاف لپاره بنیاد و، بیا د هر مذهب فقهاو د خپل مذهب مطابق د احکامو د ایتونو باره کې تفاسیر ولیکل، او ددې باره کې مشهور کتابونه په لاندې ډول دي:

د حنفي مذهب کتابونه:

تفسیر أحكام القرآن: لأبي بكر الرازي المعروف بالجصاص في ثلاثة مجلدات.

التفسيرات الأحمديّة في بيان الآيات الشرعية: ملا جيون. في مجلد واحد.

د مالكي مذهب تفاسير:

تفسير أحكام القرآن: لأبي بكر بن العربي في أربعة مجلدات.

الجامع لأحكام القرآن: لأبي عبدالله القرطبي في عشرة مجلدات.

د شافعي مذهب تفاسير:
أحكام القرآن د امام شافعي.
أحكام القرآن: إلكيا الهراسي في مجلدين.
الإكليل في استنباط التنزيل د سيوطي في مجلد.
القول الوجيز في أحكام الكتاب العزيز د أحمد بن يوسف الحلبي.
د حنبلي مذهب:
زاد المسير في علم التفسير د ابن الجوزي په نهه جلدو کې، دې تفسير کې صرف د احكام په ايتونو اکتفا نده کړې، بلکې ټول قران يې تفسير کړی، البته ايات الاحكام يې په تفصيل سره شرح کړي.
پدې صدۍ کې هم مختلفو علماو د ايات الاحكام په اړه تفاسير ليکلي:
نيل المرام في تفسير آيات الأحكام د محمد صديق حسن خان في مجلد.
روائع البيان د محمد علي الصابوني في مجلدين.
تفسير آيات الأحكام محمد علي السائس.
تفسير آيات الأحكام مناع القطان.
دريم منهج: د تفسير علمي (سائيس) منهج:
کله چې بشریت په گمراهۍ اخته و، الله هغوی ته رسول وليږه، او قران کریم يې د هدايت لپاره نازل کړ، نو هغوی يې د تيارو څخه رڼا ته راويستل، قران کریم د خلکو په قانع کولو کې د حجت او برهان مسلک اختيار کړی، د تفکر او تدبر امر يې کړی، او د وجود مظاهر يې بيان کړي، لکه د اسمانونو او ځمکو پيدايشت، د انسان، جن، او ملايکه و پيدا کول، د وريځې چلول، د باران نزول، د نمر او سپوږمۍ روانيدل، د مور په خيټه کې د ماشوم وجود، سمندرونه، غرونه وغيره.
او سائيس د ترقۍ باوجود د قران کریم يوه قاعده او حقيقت هم مات نکړی شو، او د يته اعجاز علمي وايي.

بعضي مفسرينو د ساينس په قواعدو سره د قران تفسير كړي، په خپلو تفاسيرو كې يې په كثره سره د فلک د هغې نظام، د ستورو د جريان، او د انسان د پيدايش د اسرارو وغيره باره كې خبرې كړي، او د هغې څخه يې ظاهري او خفي دلالات مستنبط كړي.

د تفسير علمي حكم:

پدې كې د علماو اختلاف دى: بعضي يې بد گنري، او نور يې تايد كوي، او دريمه ډله معتدله ده، او د هر يو جماعت سره خپل دلايل دي:

كوم خلك چې د تفسير علمي تايد كوي د هغوى دلايل:

۱- الله تعالى د خپل علم، قدرت، او حكمت لپاره د اسمانونو او ځمكو په احوالو، د شپې او ورځ په تگ راتگ، د نمر او سپوږمۍ په بدليدو يې استدلال كړى، نو كه چيرته ددې امورو باره كې بحث جايز نه وي، الله به خپل كتاب كې نه كولى.

۲- په تفسير علمي سره د قران د اعجاز نوي وجوه بنكاره كيږي.

كوم علما چې دا جايز نه گنري، د هغوى دلايل:

۱- د قران كريم اعجاز ثابت دى، دې متكلف مسلك ته ضرورت نشته.

۲- قران كريم په دې شيانو كې عام تفكير ته دعوت وركړى، او ددې مقصد د لطايفو او دقايقو په اړه بحث ندى.

۳- د ساينس قواعد يقيني ندي.

راجح قول:

دادى چې علمي حقايق په تفسير كې راوړل هيڅ حرج نلري، هغه حقايق چې د شك څخه خالي يې، او تفسير علمي قبولول په لاندې شروطو سره مشروط دى:

۱- دغه مباحث بايد د قران د مقصد (هدايت) څخه تجاوز ونكړي.

۲- دا علوم بايد د مسلمان د شعور ديني د پياوړتيا او د عقيدې د دفاع لپاره وي.

۳- دا اباحث بايد د مسلمانانو د راپورته كولو لپاره وي، چې د قران عظمت يې زړونو كې پيدا شي، او ددې امت عزت راوپس كړي.

۴- په جزم سره ونه ویل شي چې همدا د ایت مطلب دی، او نص ددې نه علاوه په بله معنی دلالت نکوي، بلکي دا اباحت خو د معنی د وسعت لپاره ذکر کولی شي، ځکه کیدای شي سبا له د ساینس دا قاعده یا حقیقت بدل شي، یا باطل ثابت کړی شي، نو د قران د ایت بطلان به لازم راشي. د ساینسي تفسیر باره کې لیکل شوي کتابونه: التفسیر الکبر: الفخر الرازي.

الجواهر في تفسیر القرآن الکریم: طنطاوي جوهری.
کشف الأسرار النورانية القرآنية: محمد بن أحمد.
القرآن ينبوع العلوم والعرفان: علي فکري.
التفسیر العملي للآيات الكونية: حنفي أحمد.
څلورم: د تفسیر عقلي منهج:

دیده تفسیر بالاجتهاد، تفسیر بالرأی، تفسیر بالدرايه، تفسیر بالعقل وایي. دا منهج کله پیدا شو:

د صحابه و په زمانه کې مینځ ته راغلی، ځکه هغوی به د بعضي ایتونو په تفسیر کې اجتهاد کوو، همدا طریقه د تابعینو په زمانه کې هم وه، تر دې چې فرقي او مختلف مذاهب پیدا شو، هغه خلک چې قران یې د خپل خواهش او مذهب مطابق تفسیر کړ، ددوی تفسیر قران، حدیث، لغت باندې معتمد نه و، بلکې صرف په رای باندې مبنی و، همدا وجه ده چې د تفسیر بالرأی باره کې اختلاف پیدا شو، بعضي علماو ترې مطلقاً منع وکړه، او بعضو جایز کړ.

د هغه علماو دلیل چې د تفسیر بالرأی څخه منع کوي:

۱- د قران ډیر نصوص د جهل په بنیاد د خبرې کولو څخه منع کوي، لکه الله فرمایي:

او الله دا کار حرام کړی چې تاسو د هغه طرفته په جهل سره څه منسوب کړئ.

۲- د رسول الله احاديث د جهل په بنياد د قران د تفسير څخه مانع دي، لکه رسول الله فرمايي: چا چې د قران تفسير بغير د علم څخه وکړ، نو ځان لپاره دې اور کې ځاي ونيسي.

۳- الله خپل رسول ته فرمايلي: چې ما پتا باندې دا قران نازل کړی چې خلکو ته وضاحت او تفسير وکړي.

دا دليل دی چې د قران د تفسير حق صرف رسول الله ته حاصل دی.

کوم علما چې د تفسير بالرأی د جواز قايل دي، د هغوی دلایل:

د قران ډير نصوص د تدبر دعوت ورکوي، الله فرمايي: دا مبارک کتاب مونږ نازل کړی، دې لپاره چې خلک ددې په ايتونو کې تدبر وکړي.

۲- رسول الله ابن عباس ته دعا کړې وه چې الله ورته د قران د تفسير علم ورکړي، دلته د تاويل نه مراد تفسير بالرأی دی، ځکه که تفسير بالمأثور مراد وی، نو دې کې خو ټول صحابه برابر دي، نو د ابن عباس د تخصيص څه معنی.

۳- د بعضې ايتونو په تفسير کې د صحابه و اختلاف واقع شوی، نو که د هر ايت د تفسير باره کې نص وی، بيا خو اختلاف نه واقع کيده، ځکه نص به فيصل وی. راجح قول:

تفسير بالرأی کې جايز هم شته او ممنوع هم، که قران په رأی محمود سره تفسير کړی شي، نو جايز، او که رأی مذموم سره وشي، نو حرام، او د مانعينو دلایل پدې نوع باندې حمل دی، همدا وجه ده چې ابن تيميه د سلفو د مذکورہ اقوالو نه پس فرمايي: د سلفو دا اقوال د جهل په بنياد په تفسير کې په اجتهاد کولو حمل دي، البته که څوک د قران په تفسير کې اجتهاد وکړي، او په دې باب کې يې اعتماد په شرع يا لغت کړی و، هيڅ باک نشته.

هغه کتابونه چې په رأی محمود سره يې د قران تفسير کړی:

مفاتيح الغيب: فخر الدين الرازي.

أنوار التنزيل وأسرار التأويل: ناصر الدين البيضاوي.

- مدارك التنزيل وحقائق التأويل: أبو البركات النسفي.
لباب التأويل في معاني التنزيل: علاء الدين الخازن.
البحر المحيط: لأبي حيان.
تفسير الجلالين: جلال الدين المحلي وجلال الدين السيوطي.
إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم: أبو السعود العمادي.
روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني: شهاب الدين الألوسي.
تفسير كلام المنان: عبدالرحمن السعدي.
محاسن التأويل: جمال الدين القاسمي.
هغه تفاسير چې تفسير يې په رای مذموم سره کړی:
تنزيه الشريعة عن المطاعن: عبدالجبار الهمداني المعتزلي.
الكشاف: محمود الزمخشري المعتزلي.
مجمع البيان في تفسير القرآن: أبو علي الفضل بن الحسن الطبرسي.
تفسير كتاب الله العزيز: هود بن محكم الهواري.
تفسير القرآن العظيم: أبو محمد سهل التستري.
حقائق التفسير: أبو عبدالرحمن محمد بن الحسين السلمي.
الميزان في تفسير القرآن: محمد حسين الطباطبائي.
التفسير الكاشف: محمد جواد مغنية.
هميان الزاد إلى دار المعاد: محمد بن يوسف إطفيش.
البيان في تفسير القرآن: أبو القاسم الموسوي.
پينځم: د تفسير اجتماعي منهج:
د قران كريم د نزول په وخت خلک په جاهليت کې پراته وو، جاهليت په مختلفو
شکلونو کې وجود لره، مثلا د مال لوټ کول، د بوتانو عبادت، د لورگانو ژوندی
خنبول، هيڅ ديني ارتباط نه لرل چې ددوی صفوف متحد کړي، نه سياسي اتحاد
چې شوکت ته يې تقويت ورکړي، او نه اقتصادي مصلحت چې دوی يو بل سره

مربوط کړي، نو قران نازل شو، ددوی د اخلاقو د تهذيب، د عقیدې د اصلاح، د صفونو د توحید، نو ناخپه یو ضعیف امت په قوي، او عظیم امت تبدیل شو، چې توره او قلم یې لره، نو په قران کې د اجتماعي امراضو علاج شته، د سیاسي، او خانداني امور او مشکلاتو حل هم قران پیش کړی، همدا وجه ده چې بعضې مفسرین د معاشرې د مشکلاتو علاج د قران په ایتونو کې لټوي، نو یو مفسر د ډاکټر په شان خپل ماحول ته گوري، د بیماری تشخیص، او علاج ورته گوري، او دیته تفسیر اجتماعي وایي.

هغه تفاسیر چې قران یې په تفسیر اجتماعي اسلوب سره حل کړی:

تفسیر المنار: محمد رشید رضا.

تفسیر المراغي: أحمد مصطفى المراغي.

تفسیر القرآن الکریم: محمد شلتوت.

صفوة الآثار والمفاهيم: عبدالرحمن بن محمد الدوسري.

في ظلال القرآن: سيد قطب.

شپږم: د تفسیر بياني منهج:

قران کریم په عربي ژبه په هغه امت او قوم نازل شو، چې د شعر او خطابت لپاره به یې بازارونه گرمول، او پدې به یې فخر کوو، قران کریم په هغه امت نازل شوی، چې د بلاغت او فصاحت پری یې کلک نیولی و، هغوی په بنایسته منطق، ادا، او قوي تعبیر سره مشهور وو، خلک د هغوی اشعار او قصیدې تر اوسه پورې یاد ساتي، البته کله چې قران کریم نازل شو، نو ددوی عقلونه یې اسیران کړل، ځکه قران کریم په هر قسم بیان مشتمل دی، چې په فرید، عجیب، او بڼکلي نظم مشتمل دی، د عربو د اسلوب برعکس، او هغه بياني صورتونه پکښې شته چې په فصیح الفاظو او دقیقو معانو مشتمل دي، همدا وجه وه چې د مفسرینو بعضې د قران بياني وجوهو ته متوجه شول، او په صحابه و کې پدې تفسیر سره ابن عباس مشهور و، ځکه هغه به د قران کریم د الفاظو د حل لپاره د عربو د اشعارو څخه استدلال کوو، بیا د تدوین په زمانه کې کتابونه ولیکل شو، لکه مجاز القرآن د ابو عبیده معمر بن المثنی، او معاني

القرآن د فرا او کتاب نظم القرآن د جاحظ، د اعجاز القرآن باره کې کتابونه وليکل شو، بعضې مفسرينو د قرآن ټول ايتونه تفسير کړل، البته ددوی کتابونه د بيان (بلاغت او فصاحت) د وجوهو باره کې تفصيل کوي، لکه د زمخشري کتاب الکشاف، او مناسبت هم د بيان د وجوهو څخه دی، نو بقاعي په خپل کتاب کې ددې د وضاحت اهتمام کړی، د هغه د کتاب نوم دی (نظم الدرر فی تناسب الآيات والسور) او پدې اړه د سيوطي کتاب (تناسق الدرر فی تناسب السور) او د الوسي کتاب (روح المعاني) البته دا کتابونه په پوره ډول د منهج بياني لپاره تاصيل ندی، چې ددې معالم تحديد کړي، بلکې هر يو کتاب يو جانب د بيان اختيار کړی.

البته پدې زمانه کې د لغت او بلاغت علماو ددې منهج لپاره معالم کيخودل، او مونږ کولی شو چې د منهج بياني خطوات په لاندې ډول خلاصه کړو:

- ۱- مفسر د يو موضوع متعلق د قرآن ايتونه راټول کړي، په هغې کې تدبر وکړي، او تفسير يې کړي.
- ۲- د يو موضوع متعلق ټولو ايتونو ته د نزول ترتيب ورکړي.
- ۳- د نص باره کې دراسه کول، چې د هغې تاريخ، سبب نزول، جمع، قرات، وغيره بيان کړي.
- ۴- بيا د هغې معاشري باره کې خبرې وکړي، چې دا نصوص پکښ نازل شوي، چې د هغوی عادات او تقاليد بيان کړي.
- ۵- د قرآن د ايت د مفرداتو دراسه کول، درانگه چې:

الف: ددې لفظ لغوي استعمالات څه دي.

ب: په قرآن کې دا لفظ په څو معانو استعمال شوی.

- ۶- د ايت د ترکيبي معانو دراسه کول، لکه نحوي يا بلاغي تحليل.

ددې منهج مطابق ليکل شوي کتابونه:

من هدي القرآن: القادة والرسول.

من هدي القرآن: في رمضان.

من هدي القرآن: في أموالهم.
من هدي القرآن: السلام والإسلام.
من هدي القرآن: القسم القرآني.
من هدي القرآن: القرآن والحياة.
من هدي القرآن: الطغيان في العلم والمال والحكم.
من هدي القرآن: الجندية والسلام.
من هدي القرآن: حكومة القرآن.
من هدي القرآن: الفن والبيان في القرآن.
من هدي القرآن: شخصية محمد.
من هدي القرآن: الحكم بما أنزل الله.
دا ټول تصنيفات د استاذ امين الخولي دي.
التفسير البياني للقرآن الكريم.
مقال في الإنسان: دراسة قرآنية.
الشخصية الإسلامية دراسة قرآنية.
القرآن وقضايا الإنسان.
دا ټول کتابونه د عايشه عبدالرحمن دي.
دا ټول کتابونه د بياني منهج لپاره يو جزوي تطبيق دی، البته دا منهج لا تراوسه د
کامل تطبيق څخه بعيد دی.
اووم منهج: د تذوق ادبي منهج
د قران څخه مزه اخستل، يو نفسي حرکت دی، انسان ددې منع کول نشي کولی، که
غواړي او که نه دا به يې خامخا په حواسو باندې اثر کوي، زمونږ مقصد يو دقيق
معنی ده چې د قران اوریدلو په وخت يې مستمع محسوسوي، او ددغې جذباتو او
احساسو اظهار کله په الفاظو سره کولی شي، او يې د بيان څخه عاجز وي، همدا وجه

ده چې جناتو قران واوريد، نو هغوی سره د تعبیر لپاره الفاظ نه و، صرف دومره يې وويل: چې عجيبه کتاب دی.

سید قطب رحمه الله ددې خبرې وضاحت کړی، هغه وايي: په قران کې يو خاص سر پروت دی، چې ابتدایي طور سره پرې هر کس پوهیږي، ددې نه مخکې چې د اعجاز پلټنه وکړي، هغه به د قران په تعبیراتو کې خاص قوت محسوس کړي، دا به محسوسه کړي، چې ددغه معانیو شاته يو شی شته، او يو عنصر چې په احساس کې واقع کیږي..

مونږ کولی شو چې ووايو: تذوق ادبي د قران کریم د ذات او موضوع په مابین کې په مقارنه باندې قایم دی.

ذات حق لري چې په نص کې استغراق وکړي، او هغه محسوس کړي، پدې حیثیت سره چې استغراق به د صوفیانو پشان نه وي، چې د نص څخه تجاوز وکړي، او موضوع حق لري چې د هغې د لغوي معنی څخه تجاوز ونکړی شي، نو کله چې د ذات او موضوع په مابین کې موازنه او تناسب پیدا شو، همدا یو کس د تذوق ادبي میدان کې داخلوي، او څومره چې موازنه او تناسب ډیر و، هغومره به استقرار او ثبات وي، نو که ذات د موضوع څخه تجاوز وکړي، صوفي تفسیر جوړیږي، چې په وهم باندې بنا دی، او که موضوع د ذات څخه تجاوز وکړي، دا د تذوق ادبي خلاف ده، او ساینسي تفسیر گرځي، چې په هغې کې د نفس د جذباتو دایره تنگه وي.

الله دې سید قطب ته اجر ورکړي، هغه په دې باب کې کامل او شامل تفسیر لیکلی.

د قرآن کریم اعراب:

تعریف: اعراب په لغت کې اظهار ته وايي، یعنی په ضمیر کې چې څه خبرې وي، د هغې د اظهار لپاره الفاظ استعمالول. په اصطلاح کې: اعراب د لفظ اخيري حالت لفظاً يا تقديرًا بدليلد. د قرآن کریم د اعراب څخه مراد: په مضبوط ډول د قرآن کریم الفاظ ازده کول، چې د هغې په نطق کې هيڅ غلطې ونشي، دې لپاره چې صحيح معنی يې ښکاره شي. ددې علم اهميت:

ځکه پدې سره د کلام مقصود حاصلېږي، کله چې يو کس د قرآن ايت په صحيح توگه ونه لولي، صحيح مطلب ته يې نشي رسيدلی، او اعراب د صحيح نطق لپاره وسيله ده، يو روايت کې راغلي، چې د علي رضي الله عنه په خلافت کې يو اعرابي راغلی، او خلکو ته يې وويل: پتاسو کې څوک شته چې ماته د قرآن تعليم راکړي، پدې کې يو کس سورت توبه ولوسته، نو د رسوله لفظ يې مجرور (د ل نه لاندې زير) ولوست، هغه وويل ددې مطلب خو دا شو، چې الله د خپل رسول نه بيزاره دی، نو زه هم ترې بيزاره يم، دا خبره عمر رضي الله عنه ته ورسيدله، هغه راطلب کړ، او صحيح قرات يې ورته وښود، بيا عمر حکم وکړ، چې د قرآن کریم تعليم صرف د هغه چا حق دی، چې په عربي پوهيږي.

د اعراب (يا نحو او صرف) علم د څه وخت نه پيدا شوی:

کله چې عجم د عربو سره يو ځای شول، نو خلکو به په عربي ويلو کې لحن (غلطيانې) کولې، همدا لامل شو، چې د عربي لپاره قواعد وضع کړي شو، پدې کې زياد بن سميه ابو الاسود راطلب کړ، او ويې ويل: چې عجم زمونږ سره يو ځای شول، چې عربي ژبه يې راته گډه وډه کړه، نو که ته ددې لپاره قوانين کيږدي، نو هغه دا درخواست عملي کړ.

هغه امور چې په معرب (هغه کس چې د قرآن اعراب کوي) لپاره يې معرفت حاصلول ضروري دي:

- ۱- د کوم ایت یا کلام اعراب کول چې غواړي باید د هغې د معنی څخه ځان خبر کړي.
- ۲- هغه اعراب چې په شاذ قرات باندې حمل دی، د هغې نه ډډه کول، ځکه قران په عربو کې د قریشو په افصح لهجه نازل شوی.
- ۳- د عربی ژبې اهتمام لرونکی به وي.
- ۴- په ایت کې د اعراب مختلف وجوهات وي، چې د ټولو احاطه به کوي.
- ۵- په قران کې د زاید لفظ څخه اجتناب، یا د تکرار څخه، ځکه ددې نه دا لازمه راځي چې قران کې داسې الفاظ هم شته چې هیڅ معنی نه لري، یعنې د اعراب په وخت به دا نه وایي، دا لفظ زاید دی.
- ۶- د رسم عثمانی لحاظ ساتل، دې وجې هغه خلک په غلطه دي، چې وایي: سلسبیل د امر صیغه ده نو اصل کې داسې دی: سل سبیل د لارې تپوس وکړه، ځکه داسې وی نو مصحف کې به جدا جدا لیکل شوی وی.
- ۷- کله په اعراب او معنی کې تعارض راځي، نو اعراب جایز نه وي، او معنی صحیح وي، لکه د الله دا قول: **إِنَّهُ عَلَىٰ رَجْعِهِ لَقَادِرٌ (8) يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ (9)** دلته یوم ظرف دی، چې د رجوع سره متعلق دی، او معنی داده چې الله پدغه ورځ د انسان په راوپس کولو قادر دی، لیکن اعراب ددې اجازت نه ورکوي، ځکه د ظرف او مصدر مابین کې فاصله صحیح نده، لهذا دلته مونږ (یرجع) فعل مقدر راوباسو. د اعراب باره کې اهم کتابونه:
- علمو د اعراب القرآن په باب کې مختلف مناهج اختیار کړي، بعضو صرف د قرآن په اعراب او مشکل القرآن اکتفا کړي، لکه مکي رحمه الله، او بعضو د قرآن د غریب الفاظو اعراب کړي، لکه ابن الانباري په خپل کتاب البیان فی اعراب غریب القرآن کې، چا په یو کتاب کې د قرات او اعراب ټول وجوه راجمع کړي، لکه د فرا کتاب (معاني القرآن) او المحتسب د ابن جنی، او الحجه د ابن فارس.
- او دې باره کې مزید تصنیفات په لاندې ډول:

إعراب القرآن في ثلاثة أجزاء لأبي جعفر أحمد بن محمد النحاس.
إعراب ثلاثين سورة من القرآن لابن خالويه في مجلد.
مشكل إعراب القرآن في مجلدين لمكي بن أبي طالب القيسي.
البيان في إعراب غريب القرآن لأبي البركات الأنباري في مجلدين.
التبيان في إعراب القرآن لأبي البقاء عبدالله بن الحسين العكبري.
إعراب القرآن الكريم وبيانه لمحبي الدين درويش في عشرة مجلدات.
تفسير القرآن الكريم وإعرابه وبيانه في ستة عشر مجلد لمحمد علي طه.

غريب القرآن:

۱-تعريف:

غريب په لغت کې: د جداولي او لرې والي په معنی راځي، رجل غريب يعنې هغه کس چې د خپلې کورنۍ څخه جدا پاتې کېږي، او مبهم کلام ته هم غريب وايي. نو غرابت په ځای کې لرې والي، او په کلام کې غموض او ابهام ته ويل کېږي. په اصطلاح کې: غريب د قران د مشکل الفاظو د وضاحت علم ته وايي.

۲- ددې علم موضوع:

هغه الفاظ چې وضاحت ته اړتيا لري.

۳- ددې علم اهميت:

د هر مفسر لپاره ددې علم ازده کول ضروري دي، امام مالک فرمايي: څوک چې په عربي پوهه نلري، او قران تفسير کوي، هغه ته به زه سزا ورکړم.

ابن عباس رضي الله عنهما فرمايي: زه ددې ايت:

په معنی نه پوهيدلم، تر دې چې د يوې نسخې نه مې واوريدل چې ويل يې (افاتحک) مطلب زه تاسره فيصله کوم، نو فاتحين فيصله کوونکو ته وايي، او الله ښه فيصله کوونکی دی.

د لغت د مشکل الفاظو په اړه علم حاصلول لابدي امر دی، همدا وجه ده چې خطابي رحمه الله په خپل کتاب (غريب الحديث) کې باب ترلی (د حديث د طالب علم لپاره د عربي ژبې ټول علم ازده کول ضروري دي).

هغه وايي: ددې شيانو معرفت بايد حاصل کړي: د اسم اوزان، د فعل صيغي، او د اعراب وجوه، که چيرته ددې څخه جاهله وي، نو هيڅکله به صحيح علم حاصل نکړی شي، او فساد به يې د اصلاح څخه زيات شي.

همدا قاعده بايد د تفسير په باب کې هم جاري کړی شي، ځکه د قران د غريب (مشکل) الفاظو څخه جهالت د قران په تفسير کې د غلطۍ واقع کيدو سبب دی، د ابو العالیه رحمه الله څخه ددې ايت:

په اړه پوښتنه وشوه، هغه وويل: ساهون هغه کسان چې مونځ وکړي، او هيڅ پته ورته نه لگي، چې طاق و، او که جفت، نو حسن بصري ورته وويل: نه ابو العالیه داسې نده، بلکې مطلب هغه کسان چې د مونځ د وختونو څخه غافله دي، ځکه الله د(عن) لفظ استعمال کړی، او ددغه مقصد لپاره خو(فی صلاتهم) مناسب و. ابن قتيبه ددې ایت:

باره کې وايي: دلته (يعش) د عشوت څخه ماخوذ دی، او معنی يې کتل دي. علماو په ابن قتيبه رد کړی، او وايي: چې د عشا نه پس کله(الی) استعمال شي، د کتلو معنی ورکوي، او دلته ددې برعکس(عن) استعمال شو، نو معنی اعراض کول دي. ددې علم پدایشته:

کله چې عجم په اسلام کې داخل شو، نو خلک د قران په بعضو الفاظو نه پوهيدل، پدې کې علماو حاجت محسوس کړ، چې د قران او حديث د غريب الفاظو وضاحت وکړي، لهذا دغه الفاظ يې په مستقل کتابونو کې راجمع کړل، او د معانو وضاحت يې وکړ، او دا علم په تيرو زمانو کې په مختلفو نومونو يادیده مثلا:

۱- معاني القرآن:

کله چې ته د تفسير په کتابونو کې دا عبارت ووينې(قال اهل المعاني) ددې څخه مراد هغه علما دي چې د غريب القرآن په اړه يې کتابونه ليکلي، لکه زجاج وغيره.

۲- اعراب القرآن:

حديث کې راځي: (اعربوا القرآن). امام سيوطي فرمايي: مطلب د قران د مشکل الفاظو د معانو معرفت.

۳- مجاز القرآن:

دلته هغه مجاز مراد ندی، چې د بلاغې په کتابونو کې تعريف ذکر کيږي، بلکې مجاز هغه منهج ته وايي چې قران په خپلو تعبيراتو کې غوره کړی. د ټولو نه مخکې چا پدې علم کې مستقل کتاب ليکلی: دې مساله کې اختلاف دی، بعضي وايي:

- ۱- ابن عباس: کله چې ترې نافع بن الازرق ۱۸۹ پوښتنې کړې وې، د قران د مشکل الفاظو باره کې دا سوالات امام سيوطي په (الاتقان) کې نقل کړي.
- ۲- ابان بن تغلب د (غريب القرآن) په نوم کتاب ليکلی و.
- ۳- معمر بن المثنی د (مجاز القرآن) په نوم کتاب ليکلی.
- ددې علم په اړه ليکل شوي کتابونو د ترتيب په لحاظ سره په دوه قسمه دي:
- ۱- د سورتونو ترتيب: سورت ذکر کول، او د هغې د مشکل الفاظو وضاحت مثلا مجاز القرآن د معمر بن المثنی، غريب القرآن د ابن قتيبه معاني القرآن د زجاج.
 - ۲- د حرف تهجي ترتيب: لکه د سجستاني کتاب (تنوير القلوب) د اصفهاني کتاب (مفردات غريب القرآن) د ابو حيان (تحفه الاريب).
- ددې علم په باره کې بعضې نور تصانيف:
- ۱- نزهة القلوب في تفسير غريب القرآن لمحمد بن عزيز العزيزي.
 - ۲_ العمدة في غريب القرآن: لمكي بن أبي طالب.
 - ۳_ الأريب بما في القرآن من الغريب لابن الجوزي.
 - ۴_ معجم ألفاظ القرآن.
 - ۵_ كلمات القرآن تفسير وبيان: حسنين مخلوف.

الوجوه والنظائر:

وجوه په لغت کې د وجه جمع ده، (وجه الکلام) د خبرې کولو طریقه. او نظائر د نظیره جمع ده، په شکل، افعالو، اقوالو، او اخلاقو کې یو شان والي ته وايي. اصطلاحی تعریف:

نظائر الفاظو ته وايي، او وجوه معانو ته، یعنی په قران کې یو لفظ په مختلفو ځایونو کې وارد دی، او په هر ځای کې یې معنی مختلفه ده، نو شکل کې یو شان، او معنی کې اختلاف.

ددې علم موضوع:

د قرآن هغه الفاظ چې تکرار سره راغلي، او مختلفې معانې ورکوي. اهمیت:

ددعې علم اهمیت د لفظ د معنې په پیژندلو سره ښکاره کیږي، ځکه د هیچا لپاره د قران تفسیر کول جایز ندي، تر څو چې د هر یو لفظ د معنی او د هغې د مختلفو استعمالاتو معرفت حاصل نکړي، ځکه په صحیح فهم باندې د عقیدې مسایل، او نور فرعي احکام مرتبېږي، همدا وجه ده چې ابو الدرداء رضي الله عنه فرمائي: تر څو چې د قران د وجوهو څخه خبر نشي، نو په قران به صحیح پوهه نشي. مثلاً د شرک لفظ په مختلفو معانو سره وارد دی:

۱- پدې ایت کې د شرک معنی د الله سره بل څوک په عبادت کې شریکول دي:

۲- دې ایت کې د شرک نه مراد د غیر الله تابعداري ده:

۳- دې ایت کې د شرک مطلب ریا ده:

ددې علم پیدایش:

د رسول الله د زمانې څخه وجود لري، ابو سعید الخدری فرمائي: رسول الله فرمائي دي: په قران کې د قنوت مطلب عبادت دی.

ابن عباس فرمائي: په قران کې د ریب مطلب شک دی، مگر په یو ځای کې حوادث مراد دي.

ددې علم په اړه مهم کتابونه:

- 1_ الأشباه والنظائر في القرآن الكريم: مقاتل بن سليمان البلخي.
- 2_ ما اتفق لفظه واختلف معناه في القرآن المجيد: أبو العباس المبرد.
- 3_ تحصيل نظائر القرآن: الحكيم الترمذي.
- 4_ الوجوه والنظائر في القرآن الكريم: أبو عبدالله الدامغاني.
- 5_ نزهة الأعين النواظر في علم الوجوه والنظائر: أبو الفرج بن الجوزي.
- 6_ كشف السرائر في معني الوجوه والأشباه والنظائر: ابن العماد.

هغه قواعد چي مفسر ورته محتاج دی:

د تفسیر قواعد د قران د صحیح فهم لپاره معاون دي، او ددې قواعدو څخه بعضي په لاندې ډول دي:

۱- تر څو چې د عام تخصیص نه وي شوی، په خپل به باقي پاتې وي:

دا قاعده امام طبري رحمه الله د بعضي ایتونو په تفسیر کې استعمال کړې، مثلاً

هغه فرمایي: د الله دا قول: الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِّنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِّنْ خَوْفٍ (4)

دلته د (خوف) لفظ هر قسم خوف ته شامل دی، مثلاً د دشمن خوف، د بیماری

ویره، او دا صرف د دشمن د ویرې څخه په امن کولو پورې خاص ندی.

ځکه قاعده داده چې د عام تخصیص بغیر د مخصص څخه جایز ندی.

۲- اعتبار د لفظ عموم لره دی، خصوص لره نه.

امام ابن تیمیه فرمایي: کله چې مفسرین ووایي: دا ایت د فلانکې باره کې نازل

شوی، نو ددوی مقصد دا ندی چې ایت د هغوی سره خاص دی، بلکې دا حکم د

ټول امت لپاره دی.

مثلاً د الله دا قول: وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَىٰ مَا

فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ (204)

د اخنس بن شریق باره کې نازل شوی، خو محمد بن کعب القرظي فرمایي: ایت د یو

خاص کس په اړه نازل دی، خو ددې حکم هر چا ته شامل دی، چې پدغه صفت سره

متصف وي.

۳- د قرات اختلاف د معنی د تعدد سبب دی:

په قرات کې اختلاف په دوه قسمه دی:

۱- په حرکاتو او حروفو تلفظ کولو کې اختلاف لکه اظهار، ادغام وغیره، البته ددې د

تفسیر سره هیڅ تعلق نشته.

۲- چې په لفظ کې اختلاف وي، يا حرکت کې داسې چې په معنی موثر شي، نو ددې اثر په تفسير باندې شته، او هر قرات جدا معنی لري، نو په ایت کې د یو نه زیات احتمال پیدا کیږي.

۴- د کلمې د شکل د مختلف والي د وجې معنی هم بدلیږي:

مثلا دا ایت: سَنُقِرُّكَ فَلَا تَنْسَى (6)

د(فلا تنسی) باره کې د علماو اختلاف دی:

۱- (لا) ناهیه ده او مطلب منع کول ندي، بلکې خبر ورکول مقصود دي.

۲- (لا) ناهیه ده او معنی ده(ته یې مه هیروه) منع شوې.

لیکن رسم عثمانی اولنی معنی ته ترجیح ورکوي، ځکه که (لا) ناهیه وی، نو د فعل معتل څخه به حرف علت حذف شوی و، او داسې به لیکلی شوی وی (لا تنس).

۵- قرآني سیاق:

مفسر باید د سیاق لحاظ وکړي، ځکه دا د معنی تحديد کوي، خصوصا کله چې په

جمله یا ایت کې دوه احتمالونه وي، نو سیاق مرجح دی، همدا قاعده امام طبري

استعمال کړې، او پدې سره یې یو قول ته ترجیح، او نور اقوال رد کړي، مثلا دا ایت:

وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ ۚ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ ۚ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (102)

امام طبري وايي: بعضې خلک گومان کوي، چې د(لقد علموا) څخه مراد شیطانان

دي، او د(لو کاناو یعملون) نه مراد انسانان، لیکن دا قول غیر دی، ځکه سیاق د یهودو

د مذمت په اړه دی، چې دوی د الله کتاب شاته غورځولي، حالانکه دوی د خپلې

غلطۍ ادارک کوي، او پوهیږي چې په اخرت کې هیڅ حصه نلري.

۶- د قران الفاظ په غالبه او ظاهري معنی حمل کول ضروري دي:

امام طبري دا قاعده ددې ایت په تفسير کې استعمال کړې:

چې د(خلاق) په معنی کې مختلف اقوال وارد دي، او راجح داده چې خلاق نصیب ته

وايي، ځکه په عربو کې همدا لفظ ددې معنی لپاره مستعمل دی.

۷- شرعي معنی په لغوي باندې مقدم ده:

کله چې لفظ ددوه معانو احتمال ولري، یوه لغوي، او بله شرعي، نو په قران کې په شرعي معنی یې حمل کول ضروري دي، مثلاً دا ایت: وَلَا تُصَلِّ عَلَىٰ أَحَدٍ مِّنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَىٰ قَبْرِهِ ۗ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ (84) د صلاه لغوي معنی دعا او شرعي معنی مونخ، او دلته دویمه معنی مراد ده، یعنی د جنازې مونخ.

مشهور تفاسیر او ددوی مناهج:

په تاریخ کې د قرآن نه علاوه بل داسې کتاب وجود نلري، چې خلکو اهمیت ورکړي، او شروح یې پرې لیکلي، همدا وجه ده چې زما لپاره د ټولو تفاسیرو نومونه او د هر یو منهج ذکر کولو ممکن ندي، لهدا د بعضو تذکره په لاندې ډول کوم:

۱- د تفسیر بالمآثور په طرز لیکل شوي تفسر:

۱- جامع البیان د امام طبري:

دده پوره نوم ابو جعفر محمد بن جریر الطبري دی، په (امل) علاقه طبرستان کې په ۲۲۴ کې پیدا شوی، او په ۳۱۰ کې وفات دی.

په قرأت، تفسیر، حدیث او تاریخ کې امام و، په فقه کې یې خپل اقوال او اختیارات لرل، چې پدې باب کې خلک د هغه مقلدین دي، ابن خزیمه فرمایي: د ځمکې په مخ د ابن جریر څخه څوک په تفسیر ډیر پوهه نشته.

د ابن جریر نور هم ډیر کتابونه شته، لکه الغرایب په قرأت کې، التنزیل، العدد، او تاریخ الرجال، د لطیف القول په نوم کتاب چې خپل فقهي اختیارات یې پکښ جمع کړي، الخفیف، التبصیر، تهذیب الآثار، البسیط، الفضایل، او یو بل مهم کتاب چې (تاریخ الامم والملوک) نومېږي.

د تفسیر ابن جریر خصوصیات:

۱- په تفسیر بالمآثور یعنی د رسول الله په احادیث، د صحابه و او تابعینو د اقوالو ذکر کول.

۲- احادیث په سند سره نقل کول.

۳- د اقوالو توجیه او ترجیح.

۴- د اعراب وجوه ذکر کول.

۵- په د احکامو په استخراج کې تدقیق.

دا تفسیر څه زمانه پورې ورک و، بیا د حمود بن عبید الرشید بادشاه په زمانه کې یوه نسخه او مخطوطه یې وموندل شوه، او په ۳۰ جلدو کې چاپ کړی شوه، بیا په ۱۹۱۱ کې دوباره چاپ شوه.

علامه محمود شاکر، او احمد شاکر ددې کتاب تحقیق، او تعلیق کړی، لیکن ددوی تحقیق د سورت ابراهیم د ۲۷ ایت پورې دی، البته دا کار نورو علماو ته پاتې دی چې مکمل یې کړي.

ابن تیمیه فرمایي: د ابن جریر تفسیر په ټولو تفاسیرو کې بهتره دی، ځکه هغه د سلفو اقوال په سند سره ذکر کوي، پدې کې هیڅ تاویل او بدعت نشته، د مقاتل بن بکیر او کلبی پشان متهمینو راویانو څخه د روایت کولو نه یې ډډه کړې.

۲- تفسیر (معالم التنزیل) د بغوي:

حسین بن مسعود البغوي، د محیی السنه په لقب مشهور و، د ورع او تقوی په صفت سره مزین، او د درس لپاره یې همیشه د اودس اهتمام کولو، په خراسان کې د (بغ) په علاقه کې پیدا شوی، په کال ۴۳۰ کې او په ۵۱۰ هجري کې په مرو کې وفات شوی، د قران حافظ، د قراتو عالم، د په تفسیر، فقه او حدیث کې الله مهارت ورکړی و، دده مشهور کتابونه: شرح السنه، د حدیث باره کې، او مصابیح السنه او التهذیب په فقه شافعي کې.

دده تفسیر:

ابن تیمیه فرمایي: د بغوي تفسیر د تفسیر ثعلبي څخه اختصار دی، البته پدې کې یې د موضوع احادیثو، او بدعتي اقوالو څخه اجتناب کړی.

دا تفسیر د تفسیر بن کثیر سره یو ځای چاپ شوی و، او په مستقل طور سره په څلور جلدونو کې هم شته.

د تفسیر بغوي خصوصیات:

نه ډیر اوږد دی، او نه مختصر، د قران تفسیر په قران، حدیث، د سلفو په اقوالو سره کوي، سبب نزول ذکر کول، او د ایتونو څخه فقهي احکام رایستل، حدیث په سند سره

ذکر کوي، البته د صحابه و او تابعينو نه بغير نقل کوي، ځکه په مقدمه کې يې هر عالم ته د خپل سند اتصال بيان کړی، په ايت کې مختلف اقوال د ترجيح نه بغير ذکر کول د هغه منهج دی، د اعراب مباحث په کثرت سره نه راوړل، او د عقيدې په مسایلو کې د علم الکلام څخه اجتناب کول.

۳- المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز:

ابو محمد عبدالحق بن غالب بن عطيه الاندلسي. په ۴۸۱ کې پيدا شوی، د اندلس د مشهورو علماو څخه و، چې په فقه، حديث، تفسير او ادب کې يې د خپلو ټولو اقرانو څخه سبقت کړی. ابن جزبي فرمايي: د ابن عطيه تفسير په ټولو تفاسيرو کې بهترين او مناسب کتاب دی، په بنياسته تعبير او دقيق استنباط متصف دی، او مصنف د حديث محافظ دی.

ابن تيميه فرمايي: ابن عطيه د سنت تابعدار دی، دده تفسير د زمخشري د تفسير پشان په بدعاتو مشتمل ندی.

د ابن عطيه منهج:

ايت ذکر کول، او په اسان عبارت سره يې وضاحت، ددې په تفسير کې احاديث او اقوال نقل کول، او اکثر د ابن جرير طبري څخه نقل کوي، د ايت په تشریح کې د شعر څخه په کثرت سره استدلال کول، نحوي مسایل ذکر کوي، او په ايت کې مختلف قرات راوړل هم دده طريقه ده. دا تفسير په ۱۶ جلدو مشتمل دی.

۴- تفسير القرآن العظيم:

عماد الدين اسماعيل بن عمرو بن كثير في بصرى علاقه (شام) په ۷۰۰ هجري کې پيدا شوی، دمشق ته د علم د حصول په خاطر راغلی و، او د ابن تيميه څخه يې استفاده کړې، د طلاق په مساله کې يې د هغه د قول مطابق فتوی ورکوله، ددې په سبب هغه ته هلکو تکليفونه ورکړل.

د ابن کثیر مشهور تصانیف:

البدایه والنهایه، الاجتهاد فی طلب العلم، جامع المسانید العشره، الکواکب الدراری
وغیرها.

دده تفسیر د تفسیر بالمآثور په باب کې مشهور دی، او د ابن جریر څخه وروسته
دویمه مرتبه لري.

په تفسیر کولو کې د هغه منهج:

ایت ذکر کوي، او په مختصر او اسان الفاظو سره یې شرح کوي، ددې ایت موافق
ایتونه راجمع کول او په مابین کې مقارنه کول، بیا ددې ایت متعلق مرفوع احادیث
راوړول، او ددې نه وروسته د صحابه و او تابعینو اقوال، کله د اقوالو مابین کې ترجیح
ورکوي، په بعضې احادیثو د ضعف حکم، او په راویانو کلام هم کوي.
دا تفسیر په څلور جلدو کې مستقل طور سره چاپ شوی، او احمد شاکر او محمد
نسب الرفاعي مختصر کړی هم دی.

۵- الدر المنثور:

جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر السیوطي په ۸۴۹ کې پیدا شوی، او ۹۱۱ کې
وفات دی، په ځوانۍ کې یې تصنیف ته توجه کړې وه، بیا په تدریس بوخت شو، خو
د زندگۍ په اخیر مدت کې یې د هر څه څخه تنازل وکړ، او تالیف ته یې مخه کړه.
په هر فن کې مستقل کتاب لري، او دده بیسماره کتابونه دي، چې دلته یې ذکر کول
د کتاب د طول سبب گرځي.

تفسیره:

سیوطي په اول کې د ترجمان القرآن په نوم کتاب ولیکه، بیا یې مختصر کړ، هغه
وايي چې د خلکو د همت د کمزورۍ په وجه مې کتاب مختصر کړ، او الدر المنثور
نوم مې ورته انتخاب کړ.

په الدر المنثور کې د سیوطي منهج:

د سیوطي عموماً طرز دادی چې د صحیح او ضعیف مابین کې فرق نکوي، لهذا پدې تفسیر کې روایات بغیر د تعقیب او تحقیق څخه نقل کوي. دا تفسیر په شپږ جلدو مشتمل دی.

د تفسیر بالرای په طرز لیکل شوي تفاسیر:

1_ الکشاف عن حقائق التنزیل وعیون الأقاویل فی وجوه التأویل: للزمخشری أبو القاسم محمود بن عمر الزمخشری المعتزلی، جار الله یې لقب دی، په خوارزم کلي کې په ۴۶۷ کال پیدا شوی، د علم د حصول څخه وروسته مکې ته مسافر شو، او هلته یې دا تفسیر ولیکه، په مذهب کې حنفي، او عقیده کې معتزلي دی، دده مشهور کتابونه: أساس البلاغة والفائق فی غریب الحدیث والمفصل فی النحو والمقامات وربیع الأبرار ونصوص الأخبار والأحاجی النحویة.

په تفسیر کې د هغه منهج:

د قران د اعجاز وجوه ذکر کوي، د هغې د نظم جمال او بلاغت واضح کوي، دا تفسیر د تطویل او حشو او اسراییلي روایاتو څخه خالي دی، د احادیث څخه استدلال کم کوي، کله د سورت په فضایلو کې موضوع احادیث راوړي، د معتزله و په عقایدو سره یې تفسیر گنده کړی، پدې باب کې د تدلیس څخه کار اخلي چې هر سړي یې د اعتزال ادارک نشي کولی، د اهل سنت والجماعت خلاف بده ژبه استعمالوي، او په سخته لهجه پرې ردونه کوي، همدا وجه ده چې علماو دده د تفسیر څخه د اجتناب نصیحت کړی، البته که د جا قدم په علم کې مضبوط و، هغه کولی شي استفاده ترې وکړي.

۲- مفاتیح الغیب:

أبو عبدالله محمد بن عمر الرازي المعروف بفخر الدين. په ۵۴۴ کال کې پیدا شوی، او هرات کې په ۶۰۶ کې وفات شوی، په تفسیر، علم الکلام، منطق، فلسفه کې امام و، او په اخیري عمر کې یې د ندامت اظهار کړی، چې ولې مې په علم الکلام ځان مشغول کړی و.

دده تصانیف:

مفاتيح الغيب, المحصول في علم الأصول, درة التنزيل و غرة التأويل, الأربعون في أصول الدين, عصمة الأنبياء, نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز, مسائل الطب. په تفسير کې يې دوه کتابونه ليکلي، يو التفسير الكبير چې مفاتيح الغيب نومېږي، او بل تفسير صغير چې اسرار التنزيل و انوار التأويل نومېده. د علم الکلام په منهج کې دا د ټولو نه ستر تفسير دی، ځکه هغه د عقلي علومو څخه متاثره و، نو د حکماو او فلاسفه و منهج يې اختيار کړی، د رياضي، ساينس، فلکياتو، او طب په علومو سره يې خپل تفسير ډک کړی، تر دې چې علماو ويلي: پدې تفسير کې د تفسير نه علاوه هر شی شته. البته کله چې سورت انبيا ته ورسيد، نو الله تعالی ترې روح قبض کړ، او د هغه د وفات نه وروسته د هغه شاگرد الخويي دا تفسير مکمل کړ. دا تفسير په ۱۶ جلدو مشتمل دی.

3_البحر المحيط:

أبو عبدالله محمد بن يوسف بن حيان الأندلسي المعروف بأبي حيان، په غرناطه کې پيدا شوی، کال ۶۵۴ او قاهره کې په کال ۷۴۵ وفات شوی. داودي وايي: هغه په خپل دور کې نحوي، لغوي، مفسر، محدث، مقري، مورخ، او اديب و.

دده تصانیف:

النهر الماد من البحر, تحفة الأريب بما في القرآن من الغريب وغيرهما.

تفسیره:

البحر المحيط په اته جلدو مشتمل دی، اعراب او نحوي مسایلو ته خصوصي توجه کوي، د نحويانو مابین کې اختلافات ذکر کول، د الفاظو لغوي معاني، او د قراتونو نحوي او بلاغي توجیهاټ کوي، تر دې چې دا کتاب د نحو کتابونو ته نژدې دی.

البته د تفسیر نور جوانب یې مهمل ندي پریځي، بلکې د نزول اسباب، قرات، ناسخ منسوخ او د ایتونو څخه فقهي احکام هم مستنبطوي.

4_ إرشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم: لأبي السعود العمادي:

أبو السعود محمد بن محمد بن مصطفى، په کال ۸۹۳ کې د قسطنطنیه یو کلي کې پیدا شوی، چوونکه په قضاوت مصروف و، ددې وجې یې تصانیف ندي لیکلي. تفسیره:

پدې تفسیر کې یې د زمخشري په الکشاف، او تفسیر بیضاوي باندې اعتماد کړی، البته د زمخشري د اعتزالياتو تایید نکوي، بلکې د تحذیر لپاره یې ذکر کړی، البته د سوروتو په فضایلو کې موضوع احادیث واردوي، د بلاغت وجوه په کثرت سره ذکر کول، په قراني تراکیبو کې د موجود دقایقو اظهار، د ایتونو په مابین کې مناسبت بیانول، او د فقهي مسایلو او اسرایلي روایاتو څخه کثرت نه کول دده منهج دی.

4_ روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني:

أبو الثناء السيد محمود شهاب الدين الألوسي په ۱۲۱۷ کال کې په بغداد کرخ کې پیدا شوی، په ډیرو علومو کې یې تفوق حاصل کړ، تر دې چې د عراق علامه وگرځید، ډیر کتابونه یې تصنیف کړي. تفسیره:

په عقیده کې یې د اهل سنت والجماعت مذهب ته ترجیح ورکړې، او ډیر کله په معتزله و باندې رد کوي، د شيعه گانو اقوال ذکر کوي، او په علمي ډول سره یې ابطال کوي، دساینس او فلکیاتو د علومو ذکر کول، د احکامو متعلق د فقهاو مذاهب بیانول، د نحوي مسایلو په باب کې توسع، او په اسرایلي روایاتو جرح د هغه منهج دی.

البته دا کتاب په تفسیر اشاري سره هم مشهور دی، د ایتونو مابین کې مناسبت، اسباب نزول ذکر کول، او د اشعارو څخه استدلال هم ددې امتیازات دي.

په ۱۵ جلدو مشتمل دی.

۳- په اوسني زمانه کې د تفسیر کتابونه:

۱- محاسن التأویل: جمال الدین القاسمي.

محمد جمال الدین بن محمد سعید بن قاسم، په ۱۲۷۳ کال دمشق کې پیدا شوی، په

ځوانۍ کې یې تدریس پیل کړ، او سلفي المذهب و، په ژبه او قلم کې د عفت په

صفت متصف و، په ۱۳۳۲ کې وفات شوی.

مشهور کتابونه یې:

قواعد التحديث، اصلاح المساجد من البدع والعيواید، تاریخ الجمهیه

والمتعزله، موعظة المؤمنین من إحياء علوم الدین.

تفسیر:

دا په تفسیر قاسمي سره مشهور دی، په ۱۷ جلدو مشتمل، اولني جلد کې یې مقدمه

ذکر کړې، چې د تفسیر په مهمو قواعدو مشتمل ده، په صحیح احادیثو استدلال

کوي، د لغت په باب کې اصل مصادر و ته رجوع کوي، او بعضو ویلي چې هغه صرف

ناقل دی، او خپل هیڅ اجتهاد نلري، قاسمي صرف د سلفو په قول اکتفا پدې وجه

کړې چې دا کومه معاشره کې اوسیده هلته بدعات عام وو، نو د سلفو په اقوالو کې

ددې معاشره بهتر علاج موجود دی.

۲- تفسیر المنار:

محمد رشید بن علي بن رضا په قلمون کلي کې پیدا شوی، چې دا په شام کې واقع

دی، او دده پیدایش په کال ۱۲۷۲ کې شوی، مصر ته یې سفر کړی، او هغه د محمد

عبده د شاگردانو څخه دی، دده تفسیر د چاپ نه مخکې په مجله المنار کې نشر

کیده، په ۱۳۵۴ کال قاهره کې وفات شو.

دده تصانیف:

تاریخ الأستاذ الإمام محمد عبده في ثلاثة مجلدات، الوحي المحمدي، نداء للجنس

اللطيف، الوحدة الإسلامية وغيرها.

دده تفسیر په اصل کې د استاذ محمد عبده درسونه دي، چې هغه به کول، او ده به لیکل، محمد عبده په تفسیر کې د سورت نسا ۱۲۵ ایت ته رسیدلی و، بیا وفات شو، د هغې نه پس محمد رشید رضا دا تفسیر د سورت یوسف ۱۰۱ ایت ته ورسوو، تر دې چې وفات شو، او دا تفسیر په ۱۲ جلدو کې چاپ شو، بیا محمد بهجت سورت یوسف مکمل کړ، او دا سورت یې په مستقل کتاب کې هم چاپ کړی.

دا تفسیر دوه قسمه ته تقسیمولی شو:

اولنی قسم: هغه چې د محمد عبده د وفات نه مخکې یې لیکلی، او دویم قسم هغه چې د هغه د وفات څخه وروسته یې لیکلی و، اولنی قسم کې تفسیر بالماثور کم دی، او رای اکثره ده، د هغه ترکیز په اصلاح د مجتمع دی، او په دویم قسم کې محمد رشید رضا تفسیر بالماثور ته اهتمام ورکړی، هغه وايي: چې د استاذ د وفات نه پس ما د هغه د منهج مخالفت وکړ.

۳- تیسر الکريم الرحمن فی تفسیر کلام المنان: لابن السعدي:

عبدالرحمن بن ناصر په عنیزه (قصیم) کې په ۱۳۰۷ کې پیدا شوی، او هغه ماشوم و چې د پلار او مور د صحبت څخه محرومه شو، نو دویمې مور یې کفالت وکړ، او د خپلو بچو نه ورته زیات گران و، د قران د حفظ لپاره یې مدرسه کې داخل کړ، او په ۱۴ کلنۍ کې یې قران حفظ کړ، بیاب د علم په حصول مشغول شو.

دده تصانیف:

تیسیر اللطیف المنان فی خلاصة تفسیر القرآن چې ددغې تفسیر خلاصه ده، القواعد الحسان لتفسیر القرآن، المواهب الربانية من الآيات القرآنية، التنبيهات اللطيفة فيما احتوت عليه الواسطية من المباحث المنيفة، الفواكه الشهية في الخطب المنبرية، الفتاوى السعدية، وغيره.

دده تفسیر په اوه جلدو مشتمل دی، مختصر او واضح دی، یو څو ایتونه ذکر کوي، او بیا یو یو ایت اجمالی طور سره تفسیر کړي، د ایت په اخیر کې د الله د اسمو او

صفاتو د راتلو حکمت بیانوي، د بعضې شرعي احکامو حکمت، د اسراییلي روایاتو څخه اعراض، او د قران د ایتونو هدايات او فواید ذکر کول دده خصوصیت دی.

۴- فی ظلال القرآن:

سید بن الحاج قطب بن ابراهیم، په ۱۹۰۶ کې پیدا شوی، د دارالعلوم کلیه څخه د فراغت نه پس په تدریس مصروفه شو، بیا یې د معارف په وزارت کې وظیفه واخسته، امریکا ته د تعلیم د منهج د معلومولو په غرض تللی و، چې همدغه مناهج په مصر کې تطبیق کړي، کله چې د امریکا څخه واپس شو، دعوت یې لانور هم چټک کړ، او د اخوان المسلمین په جماعت کې داخل شو، کله چې د اخوانیانو او مصر د حکومت په مابین کې تصادم راغلی، نو پده باندې د ۱۵ کاله جیل حکم صادر کړی شو، او په جیل کې یې دا تفسیر ولیکه، کله چې عبدالسلام عارف د مصر صدر دا تفسیر ولوست نو دده د راخلاصولو حکم یې صادر کړ، او په کال ۱۹۶۴ کې د جیل څخه خلاص شو، بیا په کال ۱۹۶۶ کې دوباره بندي کړی شو، او د اعدام حکم پرې وشو، هغه ته خلکو درخواست وکړ، چې د جمال الدین څخه معافي وغواړي، لیکن هغه دا طلب رد کړ، او ویې ویل: کومه گوته چې په مونځ کې د الله د وحدانیت گواهي ورکوي، ددې انکار کوي چې د طاغوت په موافقت کې یو حرف ولیکي.

دده تصانیف:

معالم في الطريق، دا کتاب دده د اعدام سبب گرځیدلی و، التصوير الفني في القرآن، مشاهد يوم القيامة، المستقبل لهذا الدين.

دده تفسیر:

قران چې د زندگی څنگه وصف بیان کړی، دا کتاب د هغې څخه تعبیر کوي، او په تذوق ادبي منهج سره لیکلی شوی اولنی کتاب دی، چې د معاشرې د مشکلاتو علاج د قران په ایتونو کې لټوي.

دده منهج:

د هر سورت په ابتدا کې د هغې موضوع، محور، او اهم صفات بيانوي، او د سورت خلاصه ذکر کوي، بيا د مختلفو ايتونو مابین کې مناسبت ذکر کوي، د لغوي، فقهي او نحوي اختلافاتو څخه يې اعراض کړی.

په شپږ جلدو مشتمل دی.

۵. أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن:

محمد الأمين بن محمد المختار الجنكي الشنقيطي.

په ۱۳۲۵ کال، شنقيط علاقه کې پیدا شوی، چې اوس په موريتانيا دولت سره مشهور دی.

شرعي علوم يې حاصل کړل، د ادب کتابونه يې په ښه ډول ازده کړي و، او په فقه مالکي ماهره و، کله چې يې حج ادا کړ، او د سعودي د علماو څخه يې رابطه وشوه، نو هغوی ترې متاثره شو، او دده په سعودي کې د پاتې کيدو طلب يې وکړ، نو ملک بن عبدالعزيز ورته په مسجد نبوي کې د تدریس اجازت ورکړه، بيا يې څه وخت په رياض کې تدریس وکړ، او کله چې جامعه اسلاميه کولاو شوه، نو هلته مدرس وټاکل شو، په ۱۳۹۳ کال مکه کې وفات شو.

د هغه تصانيف:

منع جواز المجاز في المنزل للتعبد والاعجاز، دفع ايهام الاضطراب عن آي الكتاب، آداب البحث والمناظره.

دا تفسير يې د سورت مجادلې پورې رسولی و، د هغه د وفات نه پس، شاگرد يې (عطيه محمد سالم) مکمل کړ.

منهج:

د قرآن تفسير په قرآن سره کوي، د شاذ قرات څخه اجتناب کوي، او د ايتونو څخه په احکام رايستلو کې دقيق دی، لکه څنگه چې په لغوي مباحثو هم مشتمل دی.

دويم: د اصول التفسير او ددي د مناهجو باره كې كتابونه:

- 1_ التيسير في قواعد علم التفسير: محمد بن سليمان الكافيحي.
- 2_ الفوز الكبير في أصول التفسير: أحمد بن عبدالرحيم الدهلوي.
- 3_ مذاهب التفسير الإسلامي: للمستشرق جولد تسهر ترجمة الدكتور عبدالحليم النجار.
- 4_ اتجاه التفسير في العصر الحديث: للشيخ مصطفى محمد الحديدي الطير.
- 5_ نشأة التفسير ومناهجه في ضوء المذاهب الإسلامية: الدكتور محمود بسيوني.
- 6_ الاتجاهات السنية والمعتزلية في تأويل القرآن: د التهامي نفرة.
- 7_ المفسرون بين التأويل والإثبات في آيات الصفات: للشيخ محمد المغراوي في مجلدين.
- 8_ مناهج في التفسير: د مصطفى الصاوي.
- 9_ اتجاهات التجديد في تفسير القرآن الكريم في مصر: محمد ابراهيم الشريف.
- 10_ أصول التفسير وقواعده: الشيخ خالد عبدالرحمن العك.
- 11_ اتجاهات التفسير في القرن الرابع عشر الهجري: فهد بن عبدالرحمن الرومي. في ثلاثة مجلدات.

د اصول التفسير په اړه د بعضي مصنفاتو تعارف:

۱- الاكسیر فی علم التفسیر:

سليمان بن عبدالقوى الصرصرى الطوفى: په بغداد كې ۶۵۷ هجري باندي پيدا شوى، فقيه، شاعر، او اديب و، ډير مصنفات يې نور هم شته چې د هغې څخه جدل القرآن او بغيه الواصل في معرفه الفواصل مشهور دي.

دا كتاب (الاكسیر) په يو جلد مشتمل دی، چې دكتور عبدالقادر حسين يې تحقيق كړی، په مقدمه او درې اقسامو مشتمل دی، په مقدمه كې يې د تفسير او تاويل معنى بيان كړې، او په اول قسم كې يې كلام په دوه قسمه كړی، اول چې لفظ او معنى يې واضح وي، او تفسير ته ضرورت نلري، دويم: چې تفسير ته ضرورت لري، ځكه

معنی او لفظ مشکل دي، په دویم قسم کې هغه علوم یې ذکر کړي چې د مفسر لپاره یې حاصلول ضروري دي، په دریم قسم کې د علم المعاني او علم البیان تفصیل دی، چې په ۳۰۰ صفحاتو کې یې ذکر کړي، او هغه دا کتاب د ابن الاثیر د کتاب (الجامع الكبير في صناعة المنظوم والمنثور) څخه مختصر کړی.

2_ مقدمة في أصول التفسير:

أحمد بن عبدالحليم الحراني الدمشقي، أبو العباس تقي الدين ابن تيميه، ٦٦١ كال كې په حران كې پيدا شوی، هغه په علم او جهاد سره په ټوله دنيا كې مشهور دی، د الله د دين په وجه يې تكاليف او جيلونه برداشت كړي، او ٧٢٨ كې په جيل كې وفات شوی.

د هغه كتابونه الشيخ عبدالرحمن بن القاسم او د هغه ځوې په ٣٥ مجلده كې راجمع كړي، او صرف د نومونو فهرس يې په دوه جلدو كې دي، د هغه مشهور كتابونه په لاندې ډول دي:

درء تعارض العقل والنقل، 11 جلد، منهاج السنة النبوية، 9 جلد، الصارم المسلول على شاتم الرسول، اقتضاء الصراط المستقيم، الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح، الرسالة التدمرية، العقيدة الواسطية، الإيمان، بغية المرتاد، وغيرها. پدې كتاب (مقدمه في اصول التفسير) كې يې پينځه فصول ذكر كړي، اولنی فصل دې باره كې رسول الله به صحابه و ته د قران معاني بيانولې، لكه څنگه چې ورته د الفاظو تعليم وركوو، دویم فصل: د مفسريونو په مابین كې اختلاف، دریم فصل: د مستند په اعتبار سره په تفسير كې اختلاف، په څلورم فصل: كې د تفسير الراي باره كې خبره، په پينځم فصل كې د تفسير د مناهاجو باره كې.

٣- القواعد الحسان لتفسير القرآن: ابن السعدي:

مولى ددې كتاب تعارف دارنگه كړی: دا اصول او قواعد د قران د تفسير لپاره دي، چې فايده مند دي، طالب علم سره د قران په فهم كې مرسته كوي.

پدې کتاب کې يې ۷۰ قواعد، سره د مثالونو ذکر کړي، او کتاب په ۲۰۴ صفحاتو کې چاپ شوی.

۴- بدع التفاسير: عبدالله بن الصديق الغماري:

په ۱۳۱۷ کې پيدا شوی، او د جامعه الازهر څخه يې د عالميه سند حاصل کړی، فقيه، محدث، او د شاذليه و په منهج صوفي و، د ابن تيميه خلاف يې قلم استعمال کړی، ډير کتابونه يې ليکلي چې بعضې دادي: إقامة البرهان على نزول عيسى في آخر آخر الزمان، عقيدة أهل الإسلام في نزول عيسى عليه السلام، جواهر البيان في تناسب سور القرآن، الكنز الثمين في حديث النبي الأمين، وغيرها.

دا کتاب په ۱۸۸ صفحاتو کې واقع دی، مولف وايي: يو عجيب کتاب دی، پدې باب کې مثيل نلري، د بعضې غلطو تفاسيرو تذکره پکښ شوي.

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**